

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE ÖLÜM

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Aynur AVAR

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE ÖLÜM

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Aynur AVAR

Danışman: Prof. Dr. H. Sinan ÖZBEK

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE ÖLÜM

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Aynur AVAR

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 19.06-2019/17

Jüri Başkanı: Ünvanı: Prof.Dr. Sinan ÖZBEK

Jüri Üyesi: Ünvanı: Prof.Dr. Yıldırım TORUN

Jüri Üyesi: Ünvanı: Dr.Ögr.Üyesi Tanzer YAKAR

KOCAELİ 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SON DÖNEM STOA FELSEFESİNE ETKİ EDEN DÜŞÜNCELER.....	10
1.1.Sokrates'in Ölümü	10
1.2.Kinikler	13
1.3.İlk Dönem Stoa Felsefesi.....	14
1.4.Orta Dönem Stoa Felsefesi	17
1.5.Epiküros (MÖ 341-270).....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. SON DÖNEM STOALI FİLOZOFLARIN ÖLÜM ANLAYIŞLARI	24
2.1.CİCERO (M.Ö 106 – M.Ö 43)	24
2.1.1.Sokrates ve Cato'nun Ölümü	25
2.1.2.Ölümün Hafifliği	27
2.2.SENECA (M.Ö.4 - M.S.65).....	36
2.2.1.Bir Yazgı Olarak Ölüm.....	37
2.2.2.Teselliler	40

2.2.2.3. Marcia'ya Teselli	41
2.2.3.2. Polybius'a Teselli	44
2.2.3. Felsefe ve Ölüm İlişkisi	45
2.2.3.1. Bilgenin Ölümüne Yaklaşımı	49
2.2.4. Seneca'nın İntiharı	52
2.3. EPIKTETOS (M.S 50-M.S 130)	54
2.3.1. Bilgelik ve Ölüm	56
2.3.2. Kapı Açık İlkesi	59
2.3.3. Ruhun Ölümlülüğüne Dair	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE ÖLÜM	63
SONUÇ	73
KAYNAKÇA	77

ÖNSÖZ

Ölüm, hemen hemen herkesin bir dönem kendisine sorduğu fakat hiçbir zaman kesin bir cevaba ulaşamayacağı karmaşık bir problemdir. “Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm” konulu bu tez üzerinde çalışmak benim de zihnimi meşgul eden ve kaygılandıran ölüm düşüncesinin yerini bir doğa gerçeği olarak görüp kabullendiğim bir ölüm düşüncesine bıraktı. Stoa filozofları iyimser ölüm felsefeleriyle ruhumu korkudan ve kaygıdan arındırmış ve bana ışık olmuştur. Bu süreçte, bilgi ve tecrübelerini paylaşıp desteğini üzerimden eksik etmeyen değerli danışmanım Sinan Özbek’e müteşekkirim. Konu seçim aşamasında yanımda olan yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sevinç Türkmen’ e de teşekkür ediyorum. Ayrıca her zaman olduğu gibi bu süreçte de yanımda olan sevgisiyle içimi ısıtan ve bana ilham olan başta sevgili annem Zeynep Avar’a, tüm aileme ve canım arkadaşım Tuğba Köylü’ye sonsuz teşekkür ediyorum.

ÖZET

Bu çalışma, Stoa felsefesinin ölüm anlayışını ve bu ölüm anlayışının felsefe tarihindeki yerini ve önemini belirlemek için hazırlanmıştır. Araştırmanın asıl amacı yaşamın bir diğer yüzü olan ölüm düşüncesini kavramak, Stoa felsefesi içerisindeki önemini ele almak böylece ölümün kötü bir olgu olmadığını, ölüm korkusunun anlamsızlığını ortaya koymaktır. Bunun yanı sıra Stoacı ölüm fikrinin oluşmasında etkili olan filozofların düşünceleri ortaya konulup, Stoacı ölüm anlayışının düşünce tarihinde bıraktığı izler açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Tezimizin birinci bölümünde, Stoa felsefesinde ölüm anlayışına etki eden düşünceleri, ikinci bölümde son dönem Stoa filozofları; Cicero (İÖ. 106-43) Annaeus Seneca (İÖ. 3-65), Epiktetos (İS. 50-130) ölüm felsefeleri üçüncü bölümde ise genel olarak son dönem Stoa felsefesinde ölüme bakış üzerinde çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Stoa, Ölüm, Cicero, Seneca, Epiktetos,

ABSTRACT

This study has been prepared to indicate the understanding of death and its place and importance in the history of philosophy. The main aim of the research is to comprehend the thought of death which is another side of life and to take its importance within the philosophy of stoa, thus to reveal that death is not a bad phenomenon and that the fear of death is meaningless. In addition, the thoughts of the philosophers who are influential in the creation of the Stoic death idea will be presented and the traces of the Stoic death concept will be tried to be clarified. In the first part of this thesis, the thoughts which influences the understanding of death in Stoa philosophy, In the second part, the death philosophy of the last period Stoic philosophers Cicero (BC 106-43) Annaeus Seneca (BC 3-65), Epiktetos (OS. 50-130), and in the third chapter, the understanding of death in the last period of stoa philosophy will be studied.

Key Words: Stoa, Death, Cicero, Seneca, Epictetus.

GİRİŞ

Helenistik dönemin en önemli okullarından biri olan Stoacılık, Kıbrıslı Zenon tarafından Atina'da kurulmuştur. Stoacılık; adını Grekçe sütun, direk anlamalarına gelen Stoa kavramından almıştır. Zenon'un okulu sütunlarla çevrili bir avluda kurması (Poikile Stoası) ve derslerini burada vermesi okulun ve öğretisinin Stoacılık olarak adlandırılmasına kaynak teşkil etmiştir. (Brun, 2016: s.16) Stoa felsefesinin köklerine Herakleitos, Sokrates, Platon, Epiküros ve Kinizm'de rastlamak mümkündür.

Felsefe tarihinde beş yüz yıla yakın bir dönemi kaplayan Stoacılık; ilk dönem, orta dönem ve son dönem olmak üzere üç dönemden geçmiştir. İlk dönem Stoacılığının yüz elli yıla yakın bir zamanı kapsadığı düşünülür, bu dönemin en önemli üç filozofu Stoacılık okulunun kurucusu Zenon, Kleantes, Krizippos'dur. Orta dönem Stoa filozofları Babil'li Diogenes, Tarsuslu Antipater, Rodoslu Panetius, Apameli Posidonius'dur. Son dönem Stoa filozofları ise Cicero, Seneca, Epiktetos, ve Marcus Aurelius'dur. (Brun, 2016: s. 13). Stoacılık, Yunan felsefesinin ve Roma felsefesinin izlerini de taşıması bakımından önemli bir okuldur. Özellikle son dönem Stoa felsefesi, Roma Stoacılığı olarak da adlandırılabilir çünkü Stoacılık ahlak anlayışı ile Roma imparatorluğunu oldukça etkilemiştir. Bir Roma imparatoru olan Marcus Aurelius Stoa felsefesinin son canlandırıcılarından biridir. Yine bir Roma devlet adamı olan Cicero; Stoa felsefesine olan ilgisi dolayısıyla Stoa filozoflarının görüşleri hakkında eserler yazmış, Stoa çizgisinde düşünceler ortaya koymuş önemli bir isim olup birçok kaynakta Stoalı düşünür olarak da adlandırılır.

Stoacılık, bünyesinde Yunan ve Roma felsefelerinin izlerini taşıyan bir felsefedir. Stoa felsefesinin kurucusu Zenon'un düşüncelerinde "Tıp Okulu" olarak adlandırılan okulun ruh, beden ilişkisiyle ve insanın yapısıyla ilgili yaptığı araştırmalar etkili bir faktör olmuştur. Bu çalışmalar Zenon ve Krisippos'un dikkatini çekmiş, insanın doğasıyla uyumlu sosyal düzen öğretisindeki "insanın doğası" düşüncesinin

şekillenmesini sağlamıştır. (Öktem, 1974: s. 592). Stoa felsefesinin özünde bir yaşam felsefesi olduğunu söyleyebiliriz. En temel prensibi doğaya uygun yaşamaktır ve bu temel prensip Kinik öğretilerinden Zenon tarafından benimsenerek alınan bir prensiptir. Doğaya uygun yaşamak ve bundan çekinmemek Kinizmin özünü oluşturur

“Stoacılar felsefeyi canlı varlığa benzetirler: Mantık, kemik ve sinirlere karşılıktır, ahlak, etli kısımlara, fizik de ruha. Ya da yumurtaya benzetirler: Kabuğu mantıktır; bundan sonraki bölüm yani akı ahlaktır; içi yani sarısı da fiziktir. Ya da bir tek tarlaya benzetirler: Çevresini saran çit mantıktır, ürün ahlak, toprak ya da ağaçlar da fizik. Ya da sağlam surlarla çevrilmiş ve aklın gösterdiği yolda yönetilen bir kente benzetirler. Ve bazı Stoacıların söylediği gibi hiçbir parçası ötekiden ayrılmış değildir, tersine hepsi iç içedir. Öğretirken de ayrı değil bir arada öğretiyorlardı.” (Leartios: 2007: s. 316)

Bilgi kuramları, fizik ve mantık felsefeleri ahlak felsefesinin temellerini oluşturduğundan son dönem Stoa filozoflarının düşüncelerini ele alırken ilk ve orta dönem Stoa filozoflarının düşüncelerini de ele almakta fayda vardır. Fakat erken ve orta dönem Stoa filozoflarına ait eserlerden yalnızca birkaç parça günümüze ulaşabildiğinden bu dönemlere ait bilgilere, diğer antik dönem filozoflarının ilk ve orta dönem Stoa filozofları üzerine yazdığı yazılardan ulaşılabilir. Son dönem Stoa filozoflarının eserleri günümüze kadar ulaşabilmiştir ve bu eserler felsefe literatüründe Stoacılığa dair bilgilerimizin neredeyse tamamını oluşturur. Çağdaş dönem filozofları Kant, Nietzsche, Spinoza gibi filozoflar da felsefelerinde Stoa felsefesinin izlerine rastlayabileceğimiz bir diğer kaynaklardır.

Stoacılık, doğal hukuk teorisinin ilk kurucularından olup toplum sözleşmesinin temellerini oluşturan eşitlik, evrensel devlet ve evrensel vatandaşlık düşüncelerini ön plana çıkaran bir akımdır. (Öktem, 1974: s. 590). Stoacılık tüm koşullara uyum sağlayabilen herkesi bütünleştiren bu yapıyla her kesime hitap eden ve siyasi düşüncesi ile devletleri etkileyebilen bir akım olmuştur.

Tarih boyunca insanoğlunun gayesi hep doğruluk olmuştur. Bu amacın altında yatan, merak duygusu ve bilgi dünyasının insana kazandıracağı mutluluktur. İnsan bu doğrultuda sorgulamış, bilgiler üretmeye çabalamıştır. Ancak bu bilgilerin nasıl elde edileceği hep bir tartışma konusu olmuştur. Bilim adamları, düşünürler bazı yöntemlere ihtiyaç duymuş ve birtakım yöntemler yaratmışlardır. Aristoteles'e göre bu yöntem kuşkusuz mantık olmalıdır.

Aklın doğru düşünme biçimi yahut Aristoteles'in de dediği gibi doğru akıl yürütme yöntemi olarak mantık, Stoacılar açısından çokça anlam ifade etmektedir. Ancak Stoacılar, Aristoteles gibi mantığı bir araç olmaktan öte bir felsefe disiplini olarak görmüşlerdir. Aristoteles mantığı, önermeler arası içkinlik ilişkisi üzerine kuruludur. Stoa önermeleri ise Aristoteles önermelerinden farklı olarak zamansal ilişkiler üzerine kuruludur. Örneğin "Bu kadının sütü var. O halde bu kadın çocuk doğurmuştur." Aristoteles için zaman yalnızca oluş ve bozuluşun zamanı iken Stoacılar için zaman; mantığın, bilginin ve erdemli yaşam dinamiğinin önemli bir unsurudur. Zamansal ilişkileri bilmek, önce ve sonra arasındaki ilişkileri tanımak, evrensel akla ve doğaya uygun yaşamak isteyen insanın görevidir. (Brun, 2016: s. 39-40)

Panteist Tanrı düşüncesine sahip Stoacılara göre; Tanrı, evrensel akıldır ve evren Tanrının bedeni, Tanrı ise evrenin ruhudur. Felsefe literatüründe mikro kozmos olarak dillendirilen insan da, makro kozmosun yani evrenin tabii olduğu, bu evrensel akla tabidir. Evrensel aklın rehberliğinde, doğaya uygun bir yaşam Stoacıların insana biçtiği en yüksek amaçtır. Çünkü ancak doğaya uygun bir yaşam söz konusu olduğunda erdemden söz edilebilir. Stoacı ahlak anlayışının temelini oluşturan da bu amaçtır. Mantığı, ahlakı kuşatıp koruyan bir sura benzeten Stoacılar için uyum ve tutarlılık ancak mantık ile mümkündür. Bu nedenle Stoacılar için mantık oldukça önemli ve zorunlu bir eğitimidir. Mantık bilgisi ile doğru ve yanlış birbirinden ayırt edilebilir; yanlış çıkarım yapmaktan dönülebilir ve evrensel akla uygun erdemli bir yaşam sürülebilir. Stoacılıkta mantığa yüklenen anlam bir araç olmaktan öte felsefenin ve erdemli yaşamın bir unsuru olması noktasındadır.

“Nihayet Stoacılara göre mantığın araştırma alanı bunlarla da sınırlı değildir; bilginin imkânı kaynağı, doğru, doğrunun ölçütü gibi bugün daha çok bilgi kuramının alanına girdiğini düşündüğümüz diğer ana bir inceleme alanını da bunlara katmak gerekir.” (A. Arslan, 2008: s.226).

Felsefeyi üçe ayırarak mantığı; fizik ve ahlaki çevreleyen bir kuşatıcıya benzetmeleri, mantığa verdikleri önemi ve mantığın yerinin genişliğini de gözler önüne sermektedir. Stoacıların bu tutumu, onların bilgiyi amaçlayan bir bakış açısına, bilgiyle desteklenen bir felsefi anlayışa sahip olduklarını da gösterir. Çünkü mantık ile asıl üzerinde durmak istedikleri bilgi problemidir. Stoacılığın sahip olduğu bu düşünce yapısı ile etkisi altında kaldıkları Kinizm’in bilgisizliğini aşan bir felsefeye de sahip olduklarını da gösterir.

Epistemolojinin temel problemlerinden biri doğru bilginin kaynağının ne olduğudur. Stoacı filozoflar bilginin kaynağının deney olduğunu düşünür. Bu nedenle 18 yüzyılda bilginin kaynağının deney olduğunu söyleyen, Tabula Rasa teorisini benimseyen J. Locke’un emprist bilgi kuramının temeli de Stoa felsefesine dayanır.

İlk dönem Stoa filozofları nesnelerin insanlar üzerinde birtakım fiziksel etkiler oluşturduğunu düşünür. Zenon insanı deneye götüren algının insan ruhunda oluşan bir etki olduğunu söyler. Kleantes bunu bir mührün mum üzerinde oluşturduğu işarete benzetir. Dolayısıyla ilk dönem stoa filozofları dış dünyaya ait nesnelerin, insanın iç dünyasında birtakım izler oluşturduğunu, etkiler yarattığını ve bunların insan zihnindeki bilgilerin kaynağı olduğunu savunurlar. (A. Arslan, 2008: s. 242).

Beş yüz yıla yakın bir zamanı kapsadığı düşünülen Stoa felsefesinin, MÖ II. ve MÖ I. yüzyıl arasında geçen dönemi, Orta Dönem Stoa felsefesi olarak adlandırılır. Orta Dönem Stoa felsefesinin oluşmasında etili olan ve Stoa felsefesinde yeni bir dönemi başlatan iki temel neden vardır: Bunlardan biri, İlk dönem Stoacılığının maruz kaldığı eleştirilerdir. Bu eleştiriler genellikle Stoacılığın dogmatik bir yapıya sahip olduğu yönündedir. Dönemin önemli okullarından biri olan Akademi’nin de

septisizme yakınlığı eleştirel bir tavır takınmalarına ve eleştirilerini ilk dönem Stoa filozoflarına çevirmelerine neden olmuştur.

Başlangıçta Zenon'un bilgi kuramına yapılan, zamanla tüm Stoa düşüncesine yönelen eleştiriler, Stoa öğretilerine olan güveni zedelemiştir. Bu durum Stoalı filozofların eleştirilere cevap aramasını ve beraberinde Stoa öğretilerinde bir takım değişiklikler yapılmasını gerektirmiştir. (A. Arslan, 2008: s.199). Stoalı filozoflar Akademinin eleştirilerinin etkisiyle, Aristoteles ve Platon'un felsefelerine yönelmiş ve onların felsefeleriyle Stoa öğretilerini bütünleştirmeye çalışmışlardır. Böylece başlangıçta felsefelerinde katı bir tutum takındığı düşünülen Stoalı filozoflar eklektizme yönelmiş, öğretilerinde yenilikler yapmıştır. Dogmatik bakış açısı yerine olasılıkçı, ılımlı bir bakış açısı benimsemiştir. (Çapak, 2015: s.16). Orta dönemin başlamasında etkili olan bir diğer etken Romalılar ile kurulan yakınlıktır. (A. Arslan, 2008: s.199). İlk dönem stoa filozofu Khryssippos'dan sonra Stoa Okulunun başına geçen Tarsus'lu Zenon'un ve kendisinden sonraki Stoalıların Roma'ya yaptığı seyahatler Stoacılığın yayılmasını ve tanınmasını başlatmıştır. Başlangıçta bir Yunan felsefesi olan Stoacılığın, Roma felsefesiyle olan bu karşılaşması Stoacıları felsefelerinde birtakım değişikliğe götürmüştür. (Brun, 2016: s.20). İlk dönem Stoa felsefesinde her ne kadar ahlaka önem verilse de Yunan felsefesinin teorik boyutunun da etkisiyle, felsefelerinde bilgi, mantık, fizik gibi disiplinler daha çok ön plana çıkmıştır. Ancak Roma felsefesi, Yunan felsefesine kıyasla daha pratik bir felsefedir, bu nedenle Roma ile kurulan bu yakınlık stoa felsefesindeki teorik yapının yerine pratik bir alan olan ahlakın özel olarak ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Kısaca ilk dönem Stoa felsefesine yönelik eleştiriler ve Romalılar ile kurulan yakınlık Orta Dönem Stoa felsefesinin oluşmasında etkili olan iki faktördür. Orta dönem ile birlikte Roma ile kurulan yakınlık ve beraberinde pratik alana olan özel yönelim Stoacılıkta ahlakı da daha çok ön plana çıkarmıştır.

Stoa felsefesinde ahlakın temelinde doğaya uygun yaşamak vardır. Canlılar doğdukları ilk andan itibaren varlıklarını korumak için kendilerine zarar verecek şeylerden uzaklaşırlar, bu canlıların doğalarına aykırı olan şeyler ile uyumlu olan şeyler arasında ayırım yapabildiklerini gösterir ve Stoacılığa göre insanın doğasıyla uyumlu yaşam sürmesi, doğayla uyumlu yaşam sürmesi demektir. Stoa felsefesinde

doğa ile akıl birdir ve doğaya uygun yaşam akla uygun yaşamdır ve bu insanı ahlaka götüren yoldur. (Brun, 2016: s. 90-91). Stoacılara göre doğaya yönelim iyi'ye yönelimdir ve iyi erdem yolunda olmaktır. Erdem doğaya uygun davranmanın sonucudur. Stoacılar erdemi bilgiye, erdemsizliği ise bilgisizliğe bağlar ve erdem ile ilgili herhangi bir derecelendirmeyi kabul etmezler bu nedenle, insan biraz erdemli biraz erdemsiz olamaz. Yoksulluk, kölelik, açlık gibi hiçbir kötü olay iyi ve erdemli insanlara zarar veremez mutluluklarını elinden alamaz. (Öztürk, Çalışkan, Özdemir, 2017: s.35-36).

İlk ve orta dönemin de etkisiyle son dönem stoacı filozoflar insan değerini ortaya koyarak modern düşüncüyü ve hümanizmi kendilerine borçlu kılacak adımlar atmışlardır. Son dönem Stoa filozofları özel olarak ahlak ile ilgilenmiş filozoflardır. Felsefe etik bir alandır ve bireyi ahlaklı kılar. Cicero, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius son dönemin önemli filozoflarıdır. Genel olarak ahlak hukuk devlet siyaset üzerinde durmuşlardır. İlk dönem stoacıların maddeci tutumu bu dönemde de devam etmiştir. (Öktem, 1974: s 609-610).

“Son dönem stoacılara göre “Tanrı dış evrenin ruhla birleşmesidir, insan ruhu bu tümel ruhun bir parçasıdır; görülüyor ki panteizm burada da mevcuttur. Ruh Tanrısal olduğundan özgürdür, hiçbir dış baskı onu sınırlayamaz. Ruh ölümsüzdür, ancak Epiktetos bu konuda karşı görüşü savunmaktadır, ona göre sonsuz hayatı isteme, aşırı ve yersiz bir iddiadır.”
(Öktem, 1974: s 610).

Son dönem Stoa filozofları, özel olarak yoğunlaştığı etik ile yaşam ve ölüm felsefelerini ortaya koyarlar. Ölümü, etik bir problem olarak ele almış, nasıl yaşanmalı, ölüme nasıl hazırlanmalı, ölümün doğallığı ve ölüm korkusunun anlamsızlığı noktasında düşünceler ortaya koymuşlardır.

Genel anlamıyla ölüm beden fonksiyonlarını kaybetmesi, bilinç durumunun ortadan kalkması ve canlılığın sona ermesidir. Tıp, psikoloji, sosyoloji, din ve felsefe gibi disiplinlerin çalışma alanlarında farklı biçimlerde kendisini sergiler ve her bir disiplin ölüm olgusunu farklı yönleriyle konu edinir. Tıp bilimi, ölümü oldukça fizyolojik bir olgu olarak kabul eder, ölümü fizyolojik temellere dayandırarak daha

da anlaşılır hale getirmeye çalışır. Psikoloji, ölümün ve ölümlü bir varlık olmanın birey üzerinde oluşturduğu yıkımı ele alıp bunun ruhsal yönünü araştırır. Sosyoloji, ölüm olgusunun toplumda nasıl karşılandığı, toplumların nasıl birbirlerinden farklı şekillerde ölüm gerçeğiyle yüzleşip onu hangi şekliyle kabul ettiklerini; ölüyü uğurlama, gömü, mezar, anma gibi ritüelleri gerçekleştirme biçimleriyle birlikte anlamaya çalışır. Din ve felsefe ise ölümün muammasını ele alır ve metafiziksel boyutunu tartışır. Ancak felsefe ve din bir noktadan sonra birbirlerinden tamamen ayrılır çünkü felsefe sorularıyla ölümü farklı biçimlerde tartışma olanağına sahip iken din dogmatik yanıtlarla iş görür.

Dinlerde ölüm cevaplanması zorunlu bir problem olarak görülür. Birçok dini inanç ölüm problematiğine verilen cevaplarla uyumlu yaşanır, bir dinin ölüm gerçekliğini ortaya koyuş biçimi, inançlarının özünü oluşturur. Örneğin ölümü mutlak bir son olarak gören dinler olduğu gibi bunu ahirete giden yol olarak gören dinler de vardır. Ölümden sonra yaşam inancına sahip olan dinlerin inanandan bekledikleri yaşam tarzı ahiretteki ödüle yakışan bir yaşam tarzıdır. Ölümü bir son olarak gören dini inanca sahip kişiler ile herhangi bir inanca sahip olmayan kişiler için ise ölüm ahiret inancı olan kişilere oranla oldukça ürkütücü ve kaygı vericidir, çünkü bu düşünce bireye yalnızlık, korku ve varoluşsal bir bunalım yaşatabilir. Kısacası ölüm ile ilgili düşüncelerimiz, felsefi anlayışımız tüm yaşamımızı yönlendirir. Ölüm, ölümden sonra yaşam, ölümsüzlük gibi düşüncelerimiz ile uyumlu bir yaşam süreriz.

Felsefe; ölümü ontolojik, epistemolojik ve etik bir problem olarak çeşitli boyutlarda ele alır. Ölümün anlamı nedir, mutlak bir ölüm var mıdır yahut ölümden sonra bir hayat var mıdır vb. sorular ölüm felsefesinin omurgasını oluşturur. İnsan ruh ve bedenden oluşan bir yapıya sahip olsa da beden fonksiyonel bir bütündür ve beden tüm fonksiyonlarını kaybetmesi onun ölümüdür. Ruhun ise genel olarak beden canlılığı ve özü olduğu düşünülür. Ölüm felsefesinde ise asıl merak edilen ölümün ne olduğundan daha çok ölüm sonrasına ilişkin belirsizliktir. Bedenin ölümü apaçık olduğundan, asıl gizemi belirsizliği taşıyan ruhtur. Bu nedenle ölüm felsefesi ile ilgili esas tartışmalar ruh üzerinden sürdürülür.

Ölüm, bir bakıma yaşamın değillenmesidir. “Bergson, gözlerin görmemizi sağlayan organlar olmanın yanı sıra görmemizi sınırlayan organlar olduğunu söyler. Çünkü gözlerin belirli bir görme sınırı vardır. (Jankelevitch, 2012: s.15). Bergson’un düşüncelerinden yola çıkarsak beden de tıpkı gözler gibi belirli bir zamanda var olmamızı sağlamanın yanı sıra, zamanla var oluşumuzu sınırlandırır ve bir zamandan sonra da var oluşumuzu sonlandırır. Dolayısıyla yaşam ve ölüm birbirlerinin tanımı içerisinde ve bir aradadır. Fakat yaşamı ölüm ile birlikte düşünmek yaşamı dayanılmaz hale getirebilir. Çünkü bu düşünce bireye, kimliğini kaybetme, kabullenememe ve yaşama adapte olamama, korku gibi sorunları getirebilir, varoluşsal bir bunalım yaşatabilir.

Felsefe tarihinde birçok filozof gibi Stoa filozofları ve özellikle son dönem Stoa filozofları da ölüm problemi üzerine çeşitli tezler ortaya koymuşlardır. Stoalılar ölümü korku ve kaygı nedeni olmaktan öte hayatın bir diğer yüzü olarak görmüş ve bir hayat felsefesi olarak üzerinde durmuşlardır. Onlara göre yaşam ve ölüm, bir gerçeklik olarak bir aradadırlar.

“Marcus Aurelius “Yapılması gereken zamanın bu son derece küçük anını “doğaya uygun” bir şekilde yaşamak, olgunlaştığında kendisini taşıyan toprağı kutsayarak, kendisini meydana getiren ağaca şükran duyarak toprağa düşen bir zeytin tanesi gibi dünyadan sessizce ayrılmaktır” der. (A. Arslan, 2008: s.218).

Marcus Aurelius burada Stoa felsefesinin temel prensiplerinden üçünü bizlere vermektedir. Bunlar: doğa yasalarını tanımak, onun kutsallığına inanmak ve ona teslim olmaktır. Stoalılara göre insanın hayattaki en yüksek amacı Aristoteles’in de dediği gibi mutlu olmaktır ve bu mutluluğa ancak doğa yasalarıyla uyumlu bir şekilde ulaşabilir. Doğa yasalarıyla uyumu yakalamak ise kendi başına bir düzen olan akıl ile mümkündür. İnsan ancak akıl ile birlikte düzenin bir parçası olduğunun farkına varabilir ve yaşamdaki rollerini gerçekleştirebilir. Stoa felsefesine göre ölüm de bir doğa yasası olarak akılla kavranabilir ve kabul edilebilirdir.

Stoa filozofları, düzenden ve doğa yasalarından hareket etmektedir. Onlara göre doğa yasalarının olmadığı düzensiz bir yaşam fikri akıl sahibi bir varlık olarak insanla çelişen bir düşüncedir. İnsan akılsal bir varlıktır ve düzen akıldan doğar. Dolayısıyla akıl sahibi varlığın içinde var olduğu evrenin de bu düzenden pay alması gerekmektedir.

Makro kozmos (evren) ve mikro kozmos (insan) arasındaki bu paralel düzen ilişkisi ölüm düşüncesi için de geçerlidir. Varlık ile yokluk her zaman bir aradadır, insan tanımının içerisinde canlılığın ve ölümlülüğün bir arada olduğu gibi. Doğada tıpkı insan gibi yaşayan bir mekanizma olarak aynı zamanda içerisinde bir sonu da saklar. Stoa felsefesinde bu son aynı zamanda tekrarlanan bir başlangıçtır yani ölüm doğanın ve insanın tekrarlanan yaşamı demektir. Ve ölüm Tanrının bizim için bir planı olduğunun göstergesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SON DÖNEM STOA FELSEFESİNE ETKİ EDEN DÜŞÜNCELER

1.1. Sokrates'in Ölümü

Sokrates, felsefeyi; doğadan insana ve ruha çeviren böylece felsefe tarihinde yeni bir dönemi başlatan bir filozoftur. Ancak Sokrates görüşlerini yazmamıştır. Onun hakkında birçok bilgiyi ikincil kaynaklardan elde edebiliyoruz. Sokrates'in öğrencisi Platon'un eserleri bizlere Sokrates'in düşüncelerini aktaran en temel kaynaktır.

Diogenes Laertios, Sokrates hakkında, “*yaşam hakkında konuşan ve filozoflar içinde ölüme mahkûm edilerek ölen ilk filozof odur*” diyerek bahseder. (Laertios, 2007: s. 75). Sokrates'in ölümü ile birlikte felsefe tarihinde daha çok ruh, ölüm, ölümsüzlük, intihar gibi pek çok kavram tartışılmaya başlandı. Sokrates, Atinalı gençlerle felsefe yaptığı için gençleri yoldan çıkardığı düşünülüp bu gerekçeyle ölüme mahkûm edilmiştir. Platon, Phaidon diyalogunda, Sokrates'in ölüme mahkûm edilmesi üzerinden, ölüm, yaşam, ruhun ölümsüzlüğü intihar gibi pek çok problem üzerinde durur.

□ PHAİDON: “ ... Çünkü dedi, onbirler Sokrates'i zincirlerinden çözmek ve ona bugün öleceğini haber vermek üzeredirler.” (Phaidon, 2001: s.12).

Platon'a göre insan bu dünyada zincirlere vurulmuş gölgeler ile yaşamaktadır ancak zincirlerinden kurtulduktan sonra hakikate ulaşacak ve nihai mutluluğu yakalayacaktır. Sokrates'in ölüme götürülürken itiraz etmeyişinin, mutlu olmasının nedeni; zincirlerden kopması, ölümün onu erdemli kılacak, mutlu edecek olmasından ve hakikate ulaşacağını düşünmesindedir. Sokrates; kölenin, efendisinin izni olmadan kendini öldürmesine, efendisinin mutlaka kızacağını cezalandıracağını

söyleyip, bunu da tanrılarla ilişkilendirip tanrıların intihardan hoşnut olmayacağını savunur.

Platon ruh ve beden ile ilgili düşüncelerinde, bedenın ızdırabından, ruhun hazzından bahseder, bunların her ikisi insanda birlikte bulunur. İnsan, ruh ve bedeni birlikte iken, haz ve acıyı birlikte yaşar; beden dünyevi hazların peşinde bunlarla mutlu olmaya çalışırken ruh bundan acı duyar ve kendini bu maddi hazlardan arındırmaya çalışır. Sokrates'in ruhunu bedeninden ayırmaya çalışmasının bir diğer nedeni de budur. O ruhun hazza kavuşması acıdan kurtulması için uğraşır, bu haz manevi hazdır ve ruhun bedenden kurtuluşuydur. Ancak Platon ölümden sonraki yaşamla ilgili düşüncelerinde ölümlülerin tekrar hayata gelmesinden bahseder, yani bir nevi ruh göçüdür bahsettiği ve bu reankarnasyon inancını hatırlatır. Reankarnasyon inancının temelinde ruhun ölümsüzlüğü vardır. Bedenden bir kopuş vardır ancak bu bir ruh göçüdür ve ruh yeni bir bedende tekrar var olacaktır.

“Sokrates “Öyleyse dedi, ölümlerin yaşayanlardan doğduğu gibi yaşayanlarında ölümlerden doğduğu noktasında beraberiz. İşte bu ölü ruhlarının ister istemez bir yerde bulduklarını oradan da yeniden hayata döndüklerini kabul etmemiz için yeter bir delildir. “(Phaidon, 2001: s.35).

“SOKRATES: Kebes dedi. Demek oluyor ki bütün canlı varlıklar ve bütün canlı şeyler ölmüş şeylerden geliyor? “(Phaidon, 2001: s.34).

“ SOKRATES: ..hayata bir dönüş vardır yaşayanların ölümlerden doğduğu, ölü ruhlarının yaşadığı iyi ruhları iyi, fena ruhları fena bir talihin beklediği muhakkaktır. “(Phaidon, 2001: s.36).

Sokrates, ruhun yeniden hayat bulacağı yeniden bir bedene gireceği ve iyi insanların ruhlarının insan bedenlerine, kötü insanların ruhlarının hayvan bedenlerine gireceğinden bahseder. Ancak onun ölümden sonraki hayat ile ilgili düşüncelerinden ruh ile bedenın birbirinden ayrılacağı ruhun bedenden sıyrılacağı mutlu bir yaşama kavuşacağı anlamı çıkarılır. Kısacası bir taraftan ruhun yeni bir bedene gireceğiyle ilgili düşünceleri, diğer taraftan ruhun bedenden kurtulup hazza ulaşacağı ve bu nedenle mutlu ölmesiyle ilgili düşünceleri birbiri ile çelişir.

Sokrates'in ölüm sonrasında nasıl bu kadar emin olup ölüme gideceği, Sokrates'in ölümü ile ilgili bir diğer önemli bir tartışmadır. Sokrates bu durumu şöyle açıklar:

SOKRATES: Öyleyse, Simmias, dedi, durumumuz şu değil midir? Ağzımızdan düşürmediğimiz bütün bu şeyler, güzel, iyi ve aynı cinsten bütün başka özler gerçekten varsalar, duyumlarımız önce kendimizde bulduğumuz bu ilkel bilgilerden geliyorsa ve onları bu bilgilerle kıyaslıyorsak, biz dünyaya gelmeden önce, bu özler var olduğu gibi, ruhumuzun da var olması gerekiyor. (Phaidon, 2001: s.44-45).

Sokrates, insanın doğuştan birtakım özlerin bilgisiyle geldiğinden bahseder ve özler gibi ruhunda doğmadan var olması gerektiğini savunur. Kısacası bilginin anımsama olmasına bağlı olarak ruhun daha önce var olduğunu savunur.

Phaidon diyalogunda işlenen bir diğer problem ölüm korkusudur. Sokrates, Kebes'in ve Simmias'ın ölümden korktuğunu hissederek, onlara ölümden korkulmaması gerektiğini açıklamaya çalışır, bunu ruhun ölümsüzlüğü ve arınmışlığına bağlı olarak yapar. Sokrates tabiatla birleşik olan şeylerin kaçınılmaz sonlarının, dağılma ayrılma olduğunu düşünür. Bu tabiatlardan biri de insan tabiatıdır. İnsan tabiatı içerisinde duyabildiği görebildiği bir tarafı olduğu gibi bir de düşünebildiği kavrayabildiği bir yanı vardır. Bir yanı ile görülür diğer yanı ile görülmezdir. Kuşkusuz görülmez olan ruh görünen de tendir. Ruh belirli şeyler üzerine düşünebilmek kavrayabilmek için tenin görme işitme gibi duyularını kullanır. Ancak ruh ile tenin ayrıştığı esaslardan biri, ruhun her zaman aynı kaldığı tenin ise değiştiği, dönüştüğüdür. Ruhun bu özelliği onu tanrısal kılarken tenin bu özelliği onu ölümlü kılar. Beden varlığını devam ettirebilmek için ruha muhtaçtır fakat ruh bedenden ayrılırken ona muhtaç değildir, bedenden hiçbir şey almadan ondan sıyrılır. Ancak bunu gerçekleştirebilen, bedene muhtaç olmadığını hissedebilen ruh, çok az kimsede vardır. Bu kimseler filozoflardır. Filozoflar, ruhlarını korkudan arındırır, kötülüklerden uzaklaştırarak ruhlarını erdeme ölümsüzlüğe Tanrı'ya yaklaştırır. Bu gerçekliği göremeyen ruhlar ise tenden tene sürüklenirler. Filozofların bu gerçekliği görebilmelerini sağlayan onların

ölçülülükleri, doğrulukları, yurttaşlıkları ve zekâlarıdır. Böylece bedeninin arzularından arınırlar, ölüm karşısında cesaretlerini arttırmaları. Bedenin değersizliğinin ruhun tanrısallığının farkındadırlar.

Orta dönem itibari ile stoa filozoflarının Platon, Aristoteles okumaları birçok etkiyi beraberinde getirmiştir. Son dönem stoa filozofu Epiktetos'un düşüncelerinde ilk dönem Stoacılığa yakınlığı görülürken, Seneca ve Cicero'nun felsefelerinde orta dönemin, Platon ve Aristoteles'in etkilerini görülür. Platon'un ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili düşünceleri Cicero'nun ölüm ile ilgili düşüncelerinde de etkili olmuştur.

1.2. Kinikler

Kinizm, bir ahlak felsefesi olup Stoacılık'da kökenleri Kinizm'e dayanan ve merkezinde ahlak olan bir felsefedir. Stoacılığın kurucusu Zenon, Kinik filozof Krates'in öğrencisidir, Krates'in Kinizm felsefesinden etkilenerek, düşüncelerini geliştirmiş ve Stoacılık öğretisini kurmuştur. Bu nedenle Stoacılık felsefesinin kökeninde Kinik felsefesinin izleri vardır.

Kinizm, esasında Sokrates ahlakı ve mutluluğunun izinden giden bir felsefedir. Kinikli filozoflar, etik dışında ilgilendikleri felsefelerde de ahlaka hizmet eden bir felsefe ortaya koymuşlardır. Kinizm'in epistemojiyle ilgili düşüncelerinde etik fayda esas alınmıştır, etik bir fayda sağlayan bilgi doğrudur ve uğraşa değerlidir, aksi durumlarda boş ve anlamsız bir çabadır. Ahlak, pratik yaşamın içerisinde ve iyi, kötü, doğru, yanlış gibi değerler de pratik yaşamın içerisinde var olurlar. Dolayısıyla Kinizm'e göre bilgi, pratik yaşama iyiyi ve doğruyu katmalıdır. (Akarsu, 1998: s. 46).

Kinizm'e göre yaşamda birtakım kanunları vardır ve bu kanunlar çerçevesinde de yazgı düşüncesinden söz edilir. Bu düşünceye göre evrende olup bitmiş, olmakta olan ve olacak her şey yazgıya göredir. Kinizme göre insan ancak doğru düşünce ve özgür akıl ile bu yazgıyı bozabilir. Çünkü mutlu bir yaşam için gereksinim duyulacak tek şey erdemdir. Lüksten şatafattan kaçınan, bir takım duyguların kölesi olmayıp ölümden ve yaşamdan korkmayan toplumsal normlara boyun eğmemiş bir kimse

yazgısını bozmuştur özgürdür ve çok az şeye ihtiyaç duyarak doğaya ve tanrılara yaklaşmıştır. (Leartios: 2007: s. 294).

Stoa felsefesinin temelini oluşturan doğaya uygun yaşama düşüncesinin kaynağı Kiniklerdir. Kinizmin doğal olan ile yasal olan arasında yaptığı ayrım Stoa felsefesine de yansımıştır. Stoa felsefesinde, yasal olan olarak nitelendirilen toplumsal uylaşımlardan ve geleneksel kurallardan uzaklaşma, doğal olana yönelme vardır.

Epiktetos'un felsefesinde de Kinizmin ve Diogenes'in etkileri olmuştur. Diogenes'in hayat biçiminin Stoacılık felsefesinde önemli olduğunu düşünür. Diogenes felsefe tarihinde tüm yapaylıklardan sıyrılmış hayat biçimiyle doğallığın ve özgürlüğün en güzel örneği olmuştur.

Doğaya uygun yaşamayı benimsemiş Kinikliler için doğal olan her şey iyidir ve yaşamak ne kadar doğal ise ölüm de o kadar doğal bir olgudur. Bu nedenle Kinizm felsefesinde ölüm kötü bir olgu olmadığından, mutsuzluk nedeni olmamalıdır. Yine Kiniklilere göre ölüm geldiğinde onu hissedemeyiz bu nedenle ölüm korkusu anlamsızdır ve bunun bireyde bir mutsuzluk yaratmaması gerekir. Ünlü Kinikli filozof Diogenes, intihar ederek yaşamına son vermiştir. Stoa filozoflarının yaşamında karşılaştığımız vakti geldiğinde ölüme gitmek Kinikli filozofların yaşamında da vardır. Bu filozoflara göre ölüm de yaşam gibi Tanrı tarafından var kılınmış, yaşamda kendisine bir gerçeklik edinmiş ve evrende bir yere sahiptir. (Leartios, 2007: s. 280)

1.3. İlk Dönem Stoa Felsefesi

Stoacılığın kurucusu Zenon, Knikli filozof Krates'in öğrencisidir, felsefeye iyi yaşamın ne olduğunu sorgulayarak başlar, Kinizm öğretisinden iyi yaşamın doğaya uygun yaşam olduğu fikrini çıkarır ve kendi öğretisini kurar. (Brun, 2016: s. 15- 16). Zenon intihar ederek yaşamına son vermiştir. Stoa felsefesinin ikinci önemli filozofu, Zenon'dan sonra okulun başına geçen Kleantes'dir ve tıpkı hocası gibi intihar ederek hayatına son vermiştir. (Öktem, 1974: s. 595). Zenon'nun öğrencileri

Stoa öğretisinden uzaklaşıp farklı okullara yönelmiş ve buralarda da tutunamamışlardır. Bu nedenle stoacılık Zenon'dan sonra bir dağılma süreci geçirmiştir. Stoacılıkta bu ayrılıkları ortadan kaldıran ve yeniden birliği getiren filozof Kleanthes'in öğrencisi Khryssipos'dur. Khryssipos Stoacılığın ilk sistemleştiricisi, esas kurucusu olmuştur. Atina'da Khryssipos hakkında övgüyle konuşulur ve onun diyalektik gücünü vurgulamak için *“Tanrılar diyalektikle uğraşsalar, ancak Khryssipos kadar başarılı olabilirlerdi”* denilirdi. (A. Arslan, 2008: s. 192).

Felsefe tarihinde insan kavramı üzerine düşünme ve sorgulama Sofistler ile birlikte gerçekleşmiştir. Başlangıçta doğa ve Tanrı üzerinde yoğunlaşan felsefe Sofistler ile birlikte yönünü insana çevirmiştir. Stoacılık ise doğa ve insanı bir bütün kabul edip, birlikte ele alan bir felsefe olmuştur. Tıpkı çağdaşı Epikürosçuluk gibi mutluluk amaç edinilmiştir. İlk dönem Stoa felsefesinin en önemli isimleri olan Zenon, Khryssipos, Kleanthes gibi filozoflar, felsefelerinde insana ve onun mutluluğuna dayalı iyi bir yaşam fikri ortaya koymuşlardır:

“Stoacılar (örneğin, Khryssipos, Zenon, Cicero, Marcus Aurelius) bize iyi yaşamayı öğrenmenin iyi ölmeyi öğrenmek, aynı şekilde iyi ölmeyi öğrenmenin de iyi yaşamayı öğrenmek olduğunu öğretmiştir.” (Yalom, 2008: s. 37).

Stoacılar doğanın tanrısal bir düzen olduğunu, iyiliğin ve güzelliğin burada hüküm sürdüğünü, insanın da özgür bir varlık olarak bu düzenden ve tanrısal akıldan pay aldığını düşünür. Bu nedenle insanın, ancak doğaya uygun bir yaşam sürdürdüğü takdirde mutlu olabileceği ve iyi bir yaşam süreceği savunulur.

Birçok filozofun düşüncelerinde etkili olan Zenon, doğaya uygun yaşam süren insanın, hayatta kalmaya hakkı olduğunu düşünür. Çünkü doğa yasalarına uygun davranmayan birey için yaşam iyi değildir. Böyle bir durumda yaşamın, insan için acıdan ve kederden başka hiçbir faydası olmadığı gibi insanın da yaşama katacağı bir fayda yoktur. Bu nedenle Zenon, yapılması gerekenin, insanı acıdan ve faydasız olmaktan kurtaracak olan intihar olduğunu düşünür. Zenon, doksan sekiz yaşına

geldiğinde bacağındaki yaranın verdiği acıdan kaçmak için intihar ederek, yaşamına son vermiştir. İnsanın ölüm karşısında özgür olduğunu ve istediği zaman ölüm kapısının ona açılabileceğini düşünür. (Sümer, 2014: s. 96).

Zenon, insanın ölüm karşısında özgür olduğunu savunur fakat insan ölüm karşısında hep çaresizdir. Birtakım ruhsal problemler yaşayan doğası bozulan ve ölümlü arzulayan insanlar dışında herkes yaşamı arzular, fakat ölümsüzlüğü ve yaşamı arzulayan insanlar da herkes gibi ölüm ona geldiğinde ölmeye mahkûmdurlar. Ve unutulmamalıdır ki bir şeyi değilleyemediğimiz zaman o şeye tam anlamıyla hükmetmiş sayılmayız. Bu nedenle insan ölüm karşısında özgür olmadığı gibi ölmeye mahkûmdur. Ölüm bireyin elinde olan bir olgu olmaktan öte bedenimize ve ruhumuza hükmetmeye çalışan bir savaştır ve bu savaşta her zaman yenen ölüm, yenilen insandır. Zenon intihar ettiğinde dahi ölümlü seçmiş değil, ölüm onu seçmiştir. İntihar, ölüm ile olan bu savaşta ölüme teslim olmaktır ancak bu da ölümlü bir seçim yapmaz. Ölüme ne meydan okunabilir ne de ona gidilebilir ölüm yalnızca kabul edilebilir. İnsana düşen görev vakti geldiğinde ölmeyi bilmektir çünkü insan tanımını ona ölmeyi emreder.

Stoa felsefesi, tanrısal inayete dayalı bir felsefe olması dolayısıyla İslam inancıyla bir takım benzerlikler taşır. Bu nedenle Stoa felsefesinin İslam düşünürleri üzerinde birçok etkisi olmuştur. Fakat Stoa felsefesinin ölümden sonra yaşam teorisi İslam inancından farklı bir çizgidedir. İlk dönem stoa filozofları genellikle ölümden sonra yaşam problemini tartışmaya değer görmemiş ve üzerinde durmamışlardır. Hristiyan ve İslam inancındaki iyilerin mükâfatlandırıldığı, kötülerin cezalandırıldığı bir öte dünyanın Stoa felsefesinde yeri yoktur. Zenon, insanın öldükten bir müddet sonra ruhunun dağılıp yok olacağını ve ölümsüzlüğünün mümkün olmadığını düşünür.

Kleanthes'in ruh, beden ve ölüm ile ilgili düşünceleri Stoa felsefesinin panteist bakış açısı ile ilişkilidir. Panteizme göre Tanrı her şeye nüfuz etmiştir, akıl ve ruh insanda ki tanrısal unsurlardır. Kleanthes, ruhun tanrısal olduğunu bu nedenle ölümün yalnızca beden için söz konusu olup, ruhun ölümsüz olduğunu savunur.

Bedenin ölümü ile birlikte ruh ait olduğu tanrısal ruha geri dönecek ve ancak evrensel ateş ile tamamen yok olacaktır. (Brun, 2016: s. 77).

İlk dönem Stoa felsefesinin bir diğer önemli filozofu olan Khryssippos ise ruhlar arası bir ayırım yaparak bazı kimselerin ruhlarının sıradan bazı kimselerin ruhlarının ise tanrısal olduğunu savunur. Tanrısal ruha sahip kişiler bilgelilerdir ve ölümsüzlük ancak onlar için mümkündür.

İlk dönem Stoa filozoflarının düşünceleri son dönem stoa filozoflarını temelde etkilemiştir ancak ilk dönem Stoacılığının dogmatizme yakın tavrı bu bağın orta dönem itibari ile kopmaya başlamasına ve son dönem ile daha da incelmeye neden olmuştur. İlk dönem Stoa felsefesinin etkileri çoğunlukla Epiktetos felsefesinde karşımıza çıkar.

1.4. Orta Dönem Stoa Felsefesi

Orta dönemin en önemli iki ismi Panetius ve Posidonus'dur. (Çapak, 2015: s.16) Bu filozofların eserleri günümüze ulaşmadığından onlar hakkındaki birçok bilgi öğrencileri Cicero'nun kitaplarından edinilir. Orta dönem Stoacılığının ilk temsilcisi Rodoslu filozof Panetius'un "*Ödev*" "*Çeşitli Felsefe Okulları*" "*Din Bilimi*" ve "*Politika*" gibi eserleri vardır. Kendisinden sonra okulun başına geçen filozof, öğrencisi Suriye'li Posidonus'dur. Posidonus, Astronomi, Coğrafya ve Tarih gibi birçok alana ilgili bir filozof olup "*Fizik*" "*Evren*" "*Ahlak*" "*Tanrılar*" "*Erdem*", "*Tutku*" gibi eserleri vardır. (Öktem, 1974: s. 605-606).

Stoa filozoflarının ölüm ile ilgili düşüncelerini anlayabilmek için izlenilmesi gereken çizgi evren, Tanrı, insan ve ahlaktır. Birbirleriyle iç içe geçmiş bu düşünce sistemi stoa felsefesinde ölüm anlayışına götüren ana kavramlardır. Doğa filozofları olarak da adlandırabileceğimiz Stoa filozoflarının düşüncelerinin temelinde evren vardır ve ölüm anlayışları evren, insan, Tanrı, bilgi ve ahlak gibi düşünceler çerçevesinde şekillenmiştir.

Başta Khrysippos olmak üzere ilk dönem Stoa filozoflarında birtakım farklılıklar olmakla beraber evrensel ateş teorisi ön plandadır. İlk dönem Stoa filozofları Herakleitos'un logos kavramının da etkisiyle felsefelerinde evrensel ateş kavramını ön plana çıkarmıştır. Bu düşünceye göre evrenin ilki ve sonu ateştir. Evrensel bir yangın ile oluşan evren, yeni bir evrensel yangın ile birlikte yerini yeni bir evrene bırakacaktır. Bu yeni evrende yaşayanlar ve yaşananlar hep aynıdır. Sokrates'in idamı Platon'un seyahatleri vs. (A. Arslan, 2008: s.200-201). Orta Dönem Stoa filozofları, Platon ve Aristoteles okumalarıyla birlikte ilk dönem Stoacıların evren anlayışını terk edip Aristotelesçi evren anlayışını kabul ederler. Panateios, tekrarlanan evrensel yanma teorisini kabul etmez. Evren ilksiz ve sonsuzdur ve aynı zamanda kutsaldır. Evrende sonsuz bir güzellik ve yetkinlik vardır ve bu sürekli bir devinim içerisindedir.

Orta dönem Stoa felsefesinde makro kozmos ve mikro kozmos olarak düalist bir bakış vardır. Makro kozmos büyük bir organizmadır, içerisinde mikro kozmos ve birçok kavram bir birleriyle yaşam gücü ile bütünleşmiştir. (Öktem, 1974: s. 607). İlk dönem Stoa felsefesinde ön plana çıkan makro kozmos orta dönemde yerini mikro kozmosa bırakmıştır. Orta dönem Stoa filozoflarının öncelikli amacı insan doğasını yani mikro kozmosu anlamaktır. Dolayısıyla makro kozmos ile ilgili düşünceleri esasında mikro kozmos ile ilgili düşüncelerine götürür. Yaşam bağı bu makro ve mikro evrenler arasında ilişkiyi kuran kavramdır.

Stoacılar göre evrende sonsuz güzellik ve düzenlilik vardır ve bu bizi Tanrı fikrine götürür. Ancak Stoacıları Tanrı kavramını araştırmaya iten başka nedenler de vardır. Örneğin kâhinliğe olan inanç, arkasında bir güç olarak Tanrı'nın olabileceği düşüncesine götürür. Bunun yanı sıra Stoacıların, doğaya bağlılığının nedeni olan güzellikler ve iyilikler, bunları insanlara sunan bir Tanrı'nın olduğunu düşündürür ve insan, doğadaki güneş ay, şimşek, doğal afetler gibi kendisini aşan her karşılaşmada kendisinden daha yüce bir varlığın olduğu düşüncesine kapılır.

“Dünyanın düzeni, gökyüzünün, güneşin, ayın ve yıldızların kurallı devinimi, dünyada hiçbir şeyin rastlantıya bırakılmadığını ve her şeyin, keskin bir planının varoluşunu içerdiğini bize gösterir.” (Brun, 2016: s.65).

Stoalı filozofları Tanrı'yı araştırmaya iten tüm nedenler gösteriyor ki Stoalı filozoflara göre Tanrı evrendir ve evrenin her zerresinde her anındadır. Tanrı sonsuzdur, akıldır, insanı mutluluğa götürecekt erdemdir ve her şeyin varlık nedenidir. Bu tanım panteist Tanrı tanımıdır. Dolayısıyla ilk, orta ve son dönem Stoa felsefelerinin tümünde panteist Tanrı fikrinin kabul edildiği söylenebilir. Orta dönem Stoa filozofları panteist düşünceden kaynaklanan evrendeki her şeyin birbirleriyle mistik bir ilişki içerisinde olduğunu savunur. Bu nedenle Stoa filozoflarına göre evrene ve onun kurallarına uymak bir tür gerekliliktir.

Kutsal ilişkiler bütünü olarak tanımlayabileceğimiz evrenin, ilişki içerisinde olduğu her şey de tanrısal bir yeti vardır. Tanrı'nın evrendeki bir tezahürü olan insan da Stoalılara göre bir yönüyle tanrısaldır. İnsan, tanrısal ve hayvansal yetileri bir arada yaşayan bir varlıktır. Bu iki zıtlık insanda bir gerilim yaratmaktadır. Ruh ve bedenden oluştuğu kabul edilen insan, bedeniyle hayvansal, ruhuyla tanrısaldır. Ruh ve beden arasındaki ilişki bir tür esaret ilişkisidir. Ruh, tanrısal, özgür ve aklidir fakat beden ise dürtüseldir, beslenme ve zevk odaklıdır. Bu düşünce Antik dönem filozoflarının çoğunda kabul edilen bir düşünce olup ahlak felsefeleriyle ilgili düşüncelerin belirleyicisi olmuştur.

Orta dönem Stoa filozofları da etik ve epistemolojiyle ilgili düşüncelerini yukarıda belirttiğimiz ruh beden ilişkisinden çıkarır. Posidonius'a göre insan akli olmayan yönlerin ne kadar uzak kalabilmiş ise bilgi ve ahlaki bakımdan o ölçüde gelişmiş olur. Erdem, ruhun hayvansal yönleri üzerinde baskınlık kurup, tanrısal yönlerini ön plana çıkarmasıyla mümkündür.

“Evrende her şeye sızmış olan tanrısal us; yalnızca insanda, insan ruhunda logos olarak, en saf şekliyle belirir. Ve bu düşünceden hareketle, Stoa öğretisi; “evrensel kardeşlik” (kozmpolitancılık) düşüncesini savunur. Stoa felsefesinde değinmemiz gereken ilk unsur budur. Stoa'cı görüşe göre; tüm insanlar doğada özgür ve eşittirler. Bu düşünceden yola çıkarak, toplum olarak yaşama dürtüsü, insanda doğal olarak bulunan bir içgüdüdür fikri benimsenmiştir. İdeal toplum, tüm insan ırkını kucaklar. Tüm insanlar akrabadır, tanrının oğullarıdır” (Demiralp, 2006: s. 139).

Orta dönem Stoa felsefesinin ilk filozofu Panateios, insan ruhunun ölümsüz olduğunu savunur. İlk dönem Stoa felsefesinin dogmatik yapısını kırarak ılımlı hale getirir, evrensel yanma teorilerini bir kehanet olarak görür kabul etmez. (Özkan, 2014: s. 245).

Panateios; Seneca, Epictetos, Marcus Aurelius, Cicero gibi son dönem Stoa filozoflarını kendisine hayran bırakmış, Seneca ve Cicero'nun ruh ve ölüm ile ilgili düşüncelerinde etkili olmuş önemli bir filozoftur. Panateios'un teorik ve rasyonalist bir felsefe kaygısı güderken öğrencisi Poseidonios pratik ve empirik bir felsefe kaygısı gütmüştür. Felsefesini pozitif bilgiler üzerinde kurmayı arzulamıştır. Poseidonios'a göre evren bir organizmadır dolayısıyla her şey birbirine bağlı ve ilişkili haldedir. Poseidonios, Platon etkisiyle ruhu akıllı olan ve akıllı olmayan yan olarak iki boyutta kabul eder aynı zamanda hocası gibi insan ruhunun ölümsüz olduğunu düşünür. (M. Arslan, 2001: s. 38).

Poseidonios ve Panateios ruhun ölümsüz olduğunu kabul etme noktasında benzer bir görüşte olmalarına karşın Poseidonios, rasyoneliteden daha uzak bir felsefe izlediğinden Panateios'un kehanet kabul ettiği evrensel yanma teorisini kabul eder. Bu manada Poseidonios'un eski Stoa felsefesine yakın bir çizgide olduğunu söyleyebiliriz. Poseidonios, insanın ancak doğanın ve kaderin yasalarına uyarak bu dünyada mutluluğa ulaşabileceğini savunur ve ruhun, ölmeden öncede var olduğunu ölümden sonrada var olmaya devam edeceğini düşünür. Ölmeden önce bu dünyada kötülüklerden arınan ruh, gökyüzünde gerçek mutluluğu yakalayacaktır.

Pseidonios, felsefesinde intiharı onaylamaz ve bu nedenle Seneca ve Epiktetos tarafından eleştirilir. Son dönem ve ilk dönem Stoacı filozoflar intiharı gerektiğinde yapılabilir kabul etmiş ve kendileri de intihar ederek yaşamlarına son vermişlerdir. Pseidonios'un Stoacılığın yaşam felsefesiyle çeliştiğini düşünürler.

1.5. Epiküros (MÖ 341-270)

Epikürosçuluk; MÖ 3. Yüzyılda Epiküros tarafından oluşturulmuş bir felsefedir. Temelde Platon ve Stoa felsefesine tepki niteliğinde bir felsefe olup Demokritos felsefesine yakın bir çizgide olmuştur. Helenistik dönemin önemli filozoflarından biri olan Epiküros atomcu varlık anlayışı ve hazcı ahlak anlayışı ile felsefe tarihinde önemli bir düşünürdür.

İlk olarak Demokritos ve Leukkipos tarafından kurulan atomcu felsefe Epiküros tarafından da benimsenmiştir. Epiküros'un atomcu öğretisiyle hazcı ahlak öğretileri birbiriyle ilişkilidir. İnsanın temel amacı ruhu dinginliğe kavuşturmak mutlu olmaktır ve bunun yolu niceliksel hazdan geçer. Epiküros'a göre insanı mutluktan dingin bir ruh halinden alıp korkuya sürükleyen bir tek olgu vardır o da ölümdür. Tıpkı diğer varlıklar gibi ruh da atomlardan meydana gelmiştir ve atomların dağılmasıyla yok olacaktır. (Cevizci, 2011a: s.157). Bu nedenle Epiküros, felsefesinde ölüm korkusuyla mücadele eder.

Epiküros'a göre varlık iki türe indirgenebilir: Bunlar atomlar ve boşluklardır. Atomların bir araya gelmesiyle oluşan varlıklar birer birleşik cisimdir. Epiküros atomların, birleşik cisimlerin dağılmasıyla yok olmayacağını var olmaya devam edeceğini düşünür. Çünkü atomlar bölünmez değişmez ve sınırsızdırlar. Atomlar bir nedenle varlığa gelmiş olmadığından yokluğa da gidemezler. (Epiküros, 2014: s. 5-6).

“Ruh ve Tanrı da var olmak üzere, evrendeki her şey maddi bir yapıdadır.”
(EPİKÜROS, 2014: s. 8).

Materyalist bir düşünce ortaya koyan Epiküros, evrendeki tüm var olanları atomlar ile açıklamaya çalışır. Ruh'un da atomlardan oluştuğunu savunur. Epiküros'a göre insan canlıyken ruh atomları bir aradadır, ölümüyle birlikte ruh atomları dağılıp geriye cisimsel atomlar kalmaktadır. Hedoist bir filozof olan Epiküros'un tüm düşünceleri bu ekseninde toplanır. Onun için önemli olan bu hayatı yaşanmaya değer kılmaktır. Epiküros ve Stoacıları birbirine yaklaştıran noktalardan biri de “Yaşama Sanatına giden doğru tek yolun ancak doğayı bütünüyle tanımaktan geçtiğini

belirtir.” dir. (Epiküros, 2014: s. 8). Her iki gelenek de ruhu dinginliğe kavuşturup bedensel acılardan sıyrılıp mutluluğa ulaşmayı amaçlar. Doğanın gözlenmesi ve takip edilmesi insana en büyük hazzı mutluluğu yaşatacaktır.

Epiküros, materyalist bir filozoftur, bu bakış açısı onun ruha ve ölüme dair düşüncesini şekillendirir: “Ölüm bizim için bir hiçtir, çünkü dağılan bir şeyde duyarlılık yoktur, duyarlılığı olmayanda bizi kaygılandırmaz.” Epiküros, ölümün maddi bir varoluşu olmamasından hareketle ölümü ve ölüm korkusunu yok sayar.

Ölüm korkusunun anlamsızlığını ortaya koyan Epiküros bir başka açıdan da ölüm korkusunun insanı doğa ile mücadeleye sürüklediğini ve bu nedenle de insanı doğayı inceleme zorunluluğuna sürüklediğini düşünür. Doğayı bilmek insanı hazzı ulaştırır. (Epiküros, 2014: s. 28).

Bedensel hazların doyumu sınırsızdır ve bunun için sonsuz bir zaman lazımdır. Bu doyumsuzluk hissi insanı kaygılandırır. Epiküros insanın akıl ile korkularından kurtulabileceğini böylece yaşamın tadına varabileceğini savunur. Yaşamın tadına varmış bir insan için bu dünyadan ayrılık korkunç olmaktan çıkar. (Epiküros, 2014: s. 34) .

“Birlikte en zevkli yaşamayı sağlamışlardır. Böyleleri en sıkı bağlılık içinde yaşadıkları sırada, içlerinden birinin vakitsiz ölümüne de, sanki bu acınacak bir şeymiş gibi yanıp yakılmazlar.” (Epiküros, 2014: s. 50).

“Her şeyden önce tanrının ölümsüz ve mutlu olduğuna inan.”
“Bundan başka ölümün bizim için bir hiç olduğu düşüncesine de kendini alıştır.” (Epiküros, 2014: s. 53).

Epiküros iyi ve kötü gibi değerlerin duygulara bağlı olarak ortaya çıktığını, ölümün ise duyguların tamamen ortadan kalktığı bir durum olduğunu düşünür. Bu nedenle duyguların söz konusu olmadığı bir durum olan ölüm için iyi ve kötü

değerlerinin de biçilemeyeceğini ve ölümün birey için bir hiç olduğunu bilmek gerekir.

“Belaların en korkuncu sayılan ölüm bizim için bir hiçtir: biz var oldukça o yoktur, o varken de artık biz yokuz, bunun sonucu olarak, da o ne dirileri, ne de ölüleri ilgilendirir, çünkü birincilerin olduğu yerde o yoktur, ikincilerin de artık kendileri yoktur” (Epiküros, 2014: s. 54)

İnsan ile ölüm hiçbir zaman bir arada var olmayacaktır. Kimi insanlar ölüme karşı büyük bir korku beslerken kimi insanlar ölümü hayatın yorgunluğunu atacak bir durak olarak görür, kimi ise hiç var olmamış olmanın iyi olduğunu düşünür. İnsan yaşama her zaman tat katmalı, hayatın güzelliğinin farkına varmalıdır. Epikürosçu perspektiften bakıldığında yaşama tat katmak ancak haz ile olur. Doyurulmadığı an insanda acı uyandıran hazlar tehlikelidir, doğal değildir ve bu hazlardan uzaklaşılmalıdır.

Epiküros, Idomeneus’a ölüm döşeginde yazdığı mektupta ölüm anı için *“yaşamımın son günü olan bu mutlu günde”* olarak bahseder. (Leartios, 2007: s. 483). Epiküros gerçek bir bilge, ne yaşamamaktan korkar ne de yaşamaktan meşakkat duyar. Yemeğin en bol olanından ziyade en zevkli olanından yana tercih kullanan insan yaşamda da aynı tercihten yana olmalıdır ne kadar uzun yaşadığın değil ne kadar zevk alarak yaşadığın önemlidir. (Leartios, 2007: s. 518). Yaşamın tadına varmış bir kimse ne kendi ölümünden korkar, ne de başkasının ölümüne üzülür

İKİNCİ BÖLÜM

2. SON DÖNEM STOALI FİLOZOFLARIN ÖLÜM ANLAYIŞLARI

2.1.CİCERO (M.Ö 106 – M.Ö 43)

Cicero, Roma imparatorluğu yıllarında yaşamış önemli bir devlet adamı, edebiyatçı ve filozoftur. Edebiyatçı ve devlet adamı kişiliği her zaman daha çok ön plana çıkmıştır fakat bu rollerinin arkasında felsefi bakış açısı yatmaktadır. Cicero, Akademia felsefesini çevirileriyle Roma'ya kazandırmış Platon'un diyalog yöntemini eserlerinde biçim olarak kullanmıştır. Eserlerinde Stoa, Epiküros, Platon gibi birçok felsefi öğretilerin etkisi görülebilir. Cicero, devlet adamı rolünü, geliştirdiği retorik bilgisine borçludur. Bu manada başlangıçta onun için bir araç pozisyonunda olan felsefe, sonraları yaşamının anlamı en zor günlerinde teselliği aradığı sığınak olmuştur. Bu durum Cicero'yu pratik arayıştan teorik arayışa sürüklemiştir.

Cicero kızı Tullia'nın ölümüyle birlikte birçok şeyden kendisini geri çekmiştir, arkadaşı Servius Sulpicius Rufus'a yazdığı mektupta bu durumundan utandığını bilgece bir davranış olmadığını fakat acısını dindirecek bir şeyin olmamasından hayıflanır. (Cicero, 1967: 86). Cicero, içinde bulunduğu hüzünlü durumdan sıyrılmak için felsefeyi bir sığınak olarak görmüştür. (Cicero, 2015: s. 20). Felsefenin bir zorunluluk olduğunu düşünür, çünkü insanın amacı mutluluktur ve mutluluğa nasıl ulaşılacağı, nelerden sakınılacağı, zihnini meşgul eden ölüm korkusu ile nasıl mücadele edileceği ancak felsefe ile bilinebilir ve huzurlu bir yaşama ulaşılabilir. (Sinanoğlu, 1955: s. 8). Cicero, ölüm korkusu karşısında ruhsal bir rahatlamanın peşine düşmüş ve teselliği felsefede bulmuştur.

Ölüm çoğunlukla kötü bir olgu olarak algılanmıştır. İnsanın, ölüme karşı koyamaz durumu onu öfkelenir ve isyana sürükler. İntihar eden kişiler çoğunlukla ölümün güzelliğinden değil yaşamın çekilmezliğinden kaçmaya çalışırlar. İnsanın ölüm korkusuna ve sevdiklerinin ölümüyle hissettiği acıya rağmen yaşamaya çalışması ise hayatın trajik yönüdür. Ölüm, onun üzerinde düşünmüş ve felsefesini yapıp anlamlandırmaya çalışılmış stoa filozofları için sandığımız kadar kötü ve korkunç değildir.

2.1.1. Sokrates ve Cato'nun Ölümü

İnsanı, felsefi düşünüşe sevk eden her türlü nitelik Atina üzerinde toplanmıştır. Atina'nın ekonomik ve kültürel refah düzeyinin yüksek olması ve demokrasi gibi nitelikler insanı düşünüşe, düşünüş ise insanı birçok alanda iyileştirmeye götürmüştür. Demokrasi mi özgür düşüncenin ürünü, özgür düşünüş mi demokrasinin ürünüdür hep bir tartışma konusudur. Ancak şu kesindir ki Atina'nın demokrasi anlayışı günümüz demokrasisinden çok farklıdır. Platon, hocası Sokrates'i ölüme götüren demokrasiyi en kötü yönetim biçimlerine dâhil eder. Sokrates ölümüyle felsefe tarihinde iz bırakmış önemli bir düşünürdür, Atina Demokrasi tarihinin ise kara bir lekesidir Sokrates'in ölümü.

Sokrates, ölüm cezasına mahkûm edildiği halde buna engel olmak için ne bir kaçış ne bir ikna yolu aramış, ölüm cezasını büyük bir soğukkanlılıkla karşılayıp kabul etmiştir. Ölüm üzerine düşünmek birçok insana kolay gelmektedir fakat kimse kendi ölümü üzerine düşünmek istemez. Bu nedenle Sokrates'in tavrı bilgece bir harekettir. Sokrates'in kendisi ölüm karşısında bir teselliye ihtiyaç duymamış, kendisi için üzülen dostlarını teselli etmeye çalışmıştır.

Cicero'nun ölüm ile ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde Sokrates önemli bir figürdür. Sokrates, ölümü başka bir yere açılan kapı yahut bir hissizlik hali olarak tanımlar. Ölüme karşı duruşlarıyla Yunan düşünüş dünyasında Sokrates, Roma düşünüş dünyasında ise Cato, Cicero'nun ideal karakterleridir. Cato, tıpkı Sokrates gibi ölüm konusunda korkularını kaygılarını yenmiş ve onurlu bir şekilde ölmeyi başarmıştır. Cato'nun yaşamı boyunca ve ölümünde Stoacı düşünüşün izleri vardır.

Cato'nun düşüncelerindeki Stoa etkisi, Cicero'nun Cato'yu örnek almasında önemli bir etkidir.

Cato, Stoa eğitimi almıştır. Plutarkhos'un Bioi Paralleloi eserinde Cato'nun yaşamına dair birçok bilgi yer alır. Ölçülülük ve adalet erdemleri ahlak ve politika düşüncelerinin temelindedir. Roma Cumhuriyet'inin son yıllarında Casear ve Pompeius ikililiğinden çıkan iç savaşta Cato ve Cicero, cumhuriyet yanlısı Pompeius tarafında olurlar. Cato, hiçbir zaman Casear'ın zaferini kabul etmez ve Roma'yı terk ederek Afrika'ya gider fakat Cicero, Casear'ın zaferini kabul eder. Cato, Casear'ın Afrika'ya kadar ulaşan diktatörlüğü üzerine yaşamına son verir. (Cennet, 2014: s. 26).

“Pompeius'la çıktığı yolda son ana kadar azimle savaşmak taraftarı olmuştur, hatta ona göre düşmanlarının istekli tavrı onlara örnek olmalıdır. Çünkü içlerindeki bu ateşle, istekle önlerinde yalnız iki seçenek vardır; biri mutlu bir yaşama kavuşmak, diğeryse başarısız olsalar da şerefli bir ölümle yaşamlarını sonlandırmak.” (Cennet, 2014: s. 27).

Cato'nun intiharı, Sokates'in ölümü ile benzerlik gösterir. Cato, politik ve felsefi duruşuyla yaşadığı dönemin önemli isimlerinden biri olmuştur. Ancak çabalarının bir sonuca ulaşamadığını fark ettiği andan itibaren, yaşama katacak bir şeyi olmadığı düşüncesiyle intihar etmeye karar vermiştir. Son anına kadar Stoa takipçisi olan Cato, tüm zorluklara sabırla katlanmış, erdemli bir yaşayış için elinden geleni yapmış ve sonunda özgürleşmek arzusuyla ölüme gitmiştir.

Cato, son saatlerinde ruhunu Platon'un Phaidon eseriyle beslemiş, ölüme hazırlamıştır. Cato, gücünü Sokrates'in ölümünden ve Stoa öğretisinden almıştır. İntihar ettiği hayata döndürmek için gelen hekime engel olmuş ölüm anında dahi korkuya kapılmayıp kararlılık göstermiştir. (Cennet, 2014: s. 31-32). Onun bu tutumu son dönem Stoa filozofu Seneca'yı da etkilemiştir, Seneca mektuplarında Cato'dan bahsetmektedir. Seneca da kendi yaşamına son vermiş ölüm ile ilgili düşünceleriyle ön plana çıkmış önemli bir filozoftur.

Cicero, Sokrates ve Cato'nun felsefeden aldığı desteği fark etmiş ve kızının ölümü sonrasında teselliye felsefede aramıştır. Ölüm kimi insana bilinmezliğiyle merak uyandırır, kimine sonsuz bir yaşam duygusu hissettirir, kimine ise çaresiz mutlak bir son hissi uyandırır. İnsan, bu bilinmezlik dolu trajik sonu ancak aklın rehberliği ile anlamlandırabilir. Rasyonel argümanlar, bireyin duygusal yükünü azaltacaktır.

Rasyonellikten yoksun efsanevi düşünceler korkunun esas kaynaklarıdır. Ölüm korkusu, bireyin mutlu bir yaşam sürmesinin önünde engeldir. Huzurlu bir yaşam için arzuların yerine akla dayalı bir yaşam sürülmeli, yanlış inançların peşinde benlik harap edilmemelidir. Erdeme dayalı bir yaşam ancak felsefe ile mümkündür, akıl arzuları terbiye eder, ölçülü bir yaşam sağlar ve efsanevi şeylerle ruhunu korkuya teslim etmez.(Pattabanoğlu, 2015: s. 77).

Cicero'ya göre beden rahatsızlığında nasıl doktora gidiliyorsa ruh hastalandığında da felsefeye başvurulmalıdır. Teselli felsefesinde ilk başvurulacak kaynak doğa yasasıdır, ölüm bir doğa yasası olarak herkesin kaderidir. Ölümü inkâr etmek, şikâyet etmek kötü kabul etmek doğa yasasına karşı gelmektir. Doğanın parçası olan diğer varlıklar gibi insan yaşamının da sonu zorunludur. Doğa, insana yaşama tutunma ve ölüme katlanma gücü vermiştir, bu güç akıldır. Bilge kişi bunun bilincindedir, ölümden korkmaz.

2.1.2. Ölümün Hafifliği

“*Ölümü Küçümseme*” ölüm ve yaşam felsefesi ile ilgili en önemli eseridir. Cicero eserini Sokrates'in diyalog yöntemiyle yazmıştır. İnsan için ölüm kaçınılmaz bir olgu olarak herkesin bildiği bir gerçektir fakat bu bilgi bir o kadar da gizem doludur. Cicero bu durum için “*İnsanlar hayat yolunda bilinçsiz zihinlerle dolaşmaktadırlar*” diyerek bahseder. (Cicero, 2016: s.10). Sokrates “*Ölmenin mi yaşamının mı daha iyi olduğunu sadece tanrılar biliyor, hiçbir insan bilmiyor*”. (Cicero, 2016: s. 10). Ölümün derin bir sessizlik, hissizlik, yokluk hali mi yoksa bir başka dünyaya açılan kapı mı olduğu hiçbir zaman çözülemeyecektir. İnsanın ölüme dair bilgilerinin tümü

başkalarının ölümüne aittir, ölüm deneylenemeyen bir olgudur ve gerçek bir ayrılıktır.

Ölümün kötü bir şey olup olmadığı en temel problemdir. Cicero da ölüm konusunu buradan başlayarak ele alır. Ölüm, insanı zavallı hissettiren bir olgudur, doğmuş ve doğacak olan herkes zavallı mıdır, insan ölüm ile bu durumdan sıyrılabilir mi? Çoğu insan kendisini ölüm karşısında zavallı hisseder. Bu hayattan ayrılmak istemeyip, bir gün gerçek ayrılığı tatmak zorunda kalan insana zavallılığı hissettiren yok olmak mıdır, yoksa ölüm karşısında özgür olamamak mıdır?

Cicero, bilgelik sevgisi olarak tanımladığımız felsefenin bireyi ölüme hazırladığını düşünür. (Sezer, Saya, 2009: s.152). Ölüm hakkında konuşmalar insanlık tarihi kadar eskidir. Stoacılar, yaşamla ölümü bir arada ele almış, ölümün yaşam içerisinde önemli bir olay olduğunu kavramış filozoflardır. Yaşamla ölümün birbirini etkilediği düşünülür. Ölümü kabul eden korkmayan kimse, yaşamın tadına varmıştır ve yaşamı erdemli bir şekilde bilgeye yakışır tarzda yaşayarak ölümü kolaylaştırmıştır. Ölümü kabullenmiş kimse ne ölümden korkar ne de başka bir şeyden dolayısıyla nitelikli bir yaşam sürmemek için bir nedeni kalmamıştır.

Ölümün zavallı bir şey olup olmadığını varlık ve yokluk ile olan ilişkisine göre belirlemeye çalışmıştır. Çünkü birçok insan, ölüm kendisini varlıktan mahrum ettiği için zavallı hisseder. Cicero, ölümden sonra yaşam olduğuna inananlar için varoluşun devam ettiğini bu nedenle bu kimselerin ölümlü olmayı zavallılık olarak görmemesi gerektiğini düşünür. Ölümü mutlak bir yok oluş olarak görenlerin ise yokluğun olduğu noktada zavallılığın olamayacağını kabul etmeleri gerektiğini düşünür. Çünkü varlık ile yokluk bir arada olamaz, var olmayanlar zavallı dahi olamaz. (Cicero, 2016: s.32).

Ölüm ve ölüm sonrası hakkında zavallı söyleminin doğru olmadığına ikna eden Cicero, sonrasında ölümlü olmanın ve ölüm karşısında özgür olamamanın insana hissettirdiği zavallılık üzerinde durur. Çünkü duyumsayan, kendisini zavallı hisseden insan bu dünyadadır. Cicero, bu durum için ölüm sonrasında kötü bir şey olmadığını kabul eden bir insan için oraya ulaşmanın da kötü bir şey olmayacağını kabul etmesi

ve bu dünyada kendisini zavallı hissetmemesi gerektiğini savunur. (Cicero, 2016: s. 34)

Ölümün ne olduğu, ruh ve beden anlayışı çerçevesinde ele alınır. Ölümü; ruhun bedenden ayrılması, ruhun bedenle birlikte yok olması olarak kabul edenler olduğu gibi ölümden sonra ruha ne olduğu nerede olduğu ile ilgili birbirinden farklı fikirler vardır. Cicero insan varoluşuyla ilgili düalist bir yapıyı kabul eder. Ruh ve bedeni ayrı kabul eden Cicero, ölüm ile mutlak bir yokluk olacağı fikrini kabul etmez. Ölümlere her zaman değer veren ataların da bunu hissetmiş olacağını varsayarak onların bu düşüncesini önemli bulur.

Zihin birtakım şeyleri işleme, hatırlama, tahmin etme noktasında oldukça başarılıdır. Cicero, bu kadar mükemmel bir varlığın ölümlü olamayacağını düşünür. Cicero, ruhun sonsuz bir devinim içerisinde olduğunu düşünür ve birleşik bir yapısı olmadığından dağılması da mümkün değildir. Ölümsüzlüğünün bir diğer göstergesi Phaidon diyalogunda da karşılaştığımız hatırlama kuramıdır. Cicero da buradan hareketle, bilgilerin insan zihninde önceden var olduğunu dolayısıyla ruhun başlangıcının olmadığını sonunun da olamayacağını göstermeye çalışır. (Cicero, 1998: s. 52).

İlk dönem Stoa filozofu Zenon'a göre ruh; ateş, Pythagoras'a göre sayıdır. Platon ise ruhu üç parçaya ayırır, bunun yanı sıra ruhu kalp, beyin, nefes olarak görenler de vardır. (Cicero, 2016: s. 37 -38). Cicero ruhun basit bir oluşum olduğunu birleşik olmadığını düşünür, ruh, ne ateş ne hava ne sudur çünkü ruha ait olan pek çok yetkinlik bu unsurlarda yoktur, ruhta tanrısal yetenekler olduğu apaçıktır. Tanrısal nitelikler olan güçlülük, akıl sahibi olmak, icat etmek ve anımsamak insanda ruha ait olan özelliklerdir. Ruhun bu özellikleri başka hiçbir varlıkta yoktur. Cicero bu işleyen hareketli ve bilinçli ruhun ancak tanrısal olacağını düşünür. (Acar, 2015: s. 68). Cicero'ya göre Tanrının doğası ölümsüzdür. Cicero, ruh ile tanrının doğasını ölümsüzlük açısından birbirine benzeter. Öte yandan insan tanrının varlığını duyumsamadan nasıl bilirse ruhun biçimini, yerini bilmeden de var olduğunu bilebilir.

“Ya daha yukarıda olmaya karşı içten gelen bir arzuyla ya da doğası daha hafif olanların daha ağır olanlar tarafından itelenmesi yüzünden yukarıya doğru dikey olarak göksel bölgeye yükselirler.” (Cicero, 2016: s. 49

Cicero ruhun maddi bir gerçekliğinin duyumsanmamasından dolayı çoğunlukla ruhun ateş, hava veya soluğa benzetildiğini ve bu unsurların da bedenden ayrıldıktan sonra yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı göğe yükselmelerinin kaçınılmaz olduğunu düşünür. Ateş ve hava daima yukarıya doğru hareket halindedirler. Ruh hareketli ve ince yapısıyla havayı yarararak göğün en tepesine kadar yükselebilir, güneş ve yıldızlar, ruhun ısını ve hafifliğini yakalayan noktadır, Cicero’ya göre ruhun doğal yeri burasıdır. (Cicero, 2016: s. 51).

Kısaca ölümün, insanda bir duyumsama yaratamayacağını bu nedenle insanı etkileyemeyeceğini ifade etmeye çalışır. Birçok insan ölümün mutlak bir yok oluş olmadığına inanır, onu bir göç hareketi olarak kabul eder. Cenaze törenlerine gösterilen özen, vasiyetnameler, erkek evlat edinme arzusu, mezar taşlarındaki sözler, vatan uğruna ölmeyi göze alanlar, insanın ölümden sonra bile kendisini geleceğe hazırladığının, gelecek umudunun göstergesidir.

“Ölümü Küçüsem” eserinde bir eleştiriyi de zihin ile duyuları birbirine karıştıranlara, ölümden sonra ruhu duyusal bir şekilde kavrayamadıklarından ruhun ölümsüzlüğünü yok sayanlara getirir. Asıl dâhilik salt zihin ile ruhun ölümsüz olduğunu kavramak ve bunu savunabilmektir. (Cicero, 2016: s. 47).

“Demek istediğim gördüğümüz şeyleri şu anda bile gözlerimizle ayırt etmiyoruz: çünkü bedende idrak hiç yok, sırf doğa filozoflarının değil, örtüsü kalkmış ve açıkta kalmış şeyleri gören cerrahların da öğrettikleri gibi ruhun yuvasından gözlere, kulaklara, buruna açılan bir nevi geçitler vardır.”(Cicero, 2016: s 52).

Cicero, görmek duymak gibi fonksiyonların ruha ait olduğunu gözlerin ve kulakların ruhun bedene açılan delikleri olduğunu düşünür. Bir şeylerin algılanması ruha aittir. Ruhun çeşitli görünümleri vardır. (Cicero, 2016: s. 53).

Cicero, beden ile ruh ayrımını tam olarak yapamayan filozofların, ruhu bedene bağılı olarak düşünmeleri bu nedenle de ruhu ölümlü kabul etmelerini eleştirir. İnsan, yalnızca bedensel bir varlık değildir, beden ölümüyle her şey son bulmaz. *Kendini tanı* ile kastedilen *Ruhunu tanı*'dir. Beden, ruh için yalnızca bir mekândır. Ruh bedensiz var olmaya devam edecektir. (Cicero, 2016: s. 55). Hareket eden bir şey sonsuzdur çünkü hareketin başlangıcı olamaz. Başlangıç doğmaz çünkü doğan bir şeyin başlangıcı olmak zorundadır, başlangıcın başlangıcı olduğunu düşünmek olanaksızdır, çünkü her şey ondan doğmuştur fakat o başka hiçbir şeyden doğmamıştır. Hareket, kendisinden kaynaklanır bir başlangıcı yoktur doğmamıştır ve ölmeyecektir. Hareketlilik canlılıktır ve bu nitelik ancak ruha ait olabilir, bu nedenle ruh ölümsüzdür. (Cicero, 2016: s. 56).

"O halde tanrıların mutlu ve ölümsüz bir doğaya sahip oldukları yönünde de bir ön fikre sahibiz. Çünkü tanrılar hakkında bu fikri ruhumuza bahşeden doğa aynı zamanda onların ölümsüz ve mutlu varlıklar oldukları inancını da zihinlerimize kazımıştır" (A. Arslan, 2008: s.111).

Tanrıların ölümsüz ve mutlu bir varlık olduğu fikrinden şöyle bahseder: Sonsuz bir yaşama sahip olan Tanrı, bilgelik ve erdemden başka hiçbir şeyle uğraşmaz, çaba sarf etmez erdem tadına varır. Cicero'nun bu düşüncesinden hareketle evren ile Tanrı'yı özdeş kabul eden Stoacıların Tanrısı çalışkan fakat mutsuzdur denebilir.

Epiküros'un herkesin tanrılardan ve ölümden korktuğu düşüncesi üzerine Cicero; bazı kimselerin ölüm cezasına rağmen suç işleyerek ölüme, dini tapınakları yağmalayarak Tanrıya meydan okuyabildiklerini söyler. Sokrates'te ölüm korkusuna meydan okumuş ölümüyle felsefe tarihinde iz bırakmış önemli bir filozoftur. Sokrates ölümüne mahkûm edilirken düşündüğü mutlak bir yok oluş değil ruhun ait olduğu yere yükselmesidir. Cato'da tıpkı Sokrates gibi ölüme iyi bir şey olduğunu sezenlerdendir. Ölüm karanlıktan aydınlığa açılan bir kapıdır, bu nedenle ölüme güle oynaya gidilmelidir, ölen kimselere acınmamalıdır.

Ölüm ruhun bedenden ayrılmasıdır, insan bundan korku duymamalı bilakis kendisini buna hazırlamalıdır. Doğası tanrısal olan ruh ait olduğu yere, göğe yükselirken kendisine engel olabilecek prangalardan kurtulmalıdır çünkü bu onun hızını yavaşlatır. Asıl yaşam bu dünyadaki ölümden sonra başlar. Cicero, “*Seçme şansım olsaydı bu dünyanın yasını tutardım*” (Cicero, 2016: s. 67).

Cicero ölümün herkes için kötü olmayacağını düşünür. Erdemli kimse için ölüm kötü yahut korkunç değildir ancak erdemliliğe ulaşmamış kimselerde ölüm de yaşam da kötüdür. Cicero’ya göre erdemli kimseler ölüm ile bu dünyadan kopamazlar, ünleri onları bırakmaz, erdemli bir yaşam sürdürmemiş kimselerin ise arkalarında unutulmuşluktan başka hiçbir şeyleri olmayacaktır, bu nedenle bu kimseler için ölüm korkunçtur ve kaygı vericidir. (Pattabanoğlu, 2015: s. 76).

Cicero’ya göre ruh ölümlü değildir fakat ruhun ölümlü olduğunu düşünsek dahi ölümün kötü olduğunu düşünemeyiz. Çünkü duyumsama bedene aittir ve eğer ölüm acıysa bunu hissedemeyiz. Ancak bu durumda da birçok iyi şeylerden mahrum kalmanın ölümü kötü kıldığını düşünenler çıkacaktır. (Cicero, 2016: s.70). Fakat bu kimseler ölümün acınası olduğunu düşünmenin ve yaşamı bu korkuyla geçirmenin asıl zavallıca olduğunu göremezler. Felsefe tarihinde intihar etmiş birçok filozof vardır. Kinik okulundan Hegesias, ölüm konusuna derslerinde detaylı olarak yer vermiştir. Ölümün korkulacak bir durum olmadığına dair düşünceleri ve iyimser tavrı birçok öğrencisini etkilemiş ve öğrencilerin intihar etmesine neden olmuştur. (Cicero, 2016: s. 72- 73).

Ruhun bedenle imtihanı ona acı verir, bu acıyı azaltmak için şan şöhret mal mülk gibi tutkuların uzaklaşılmalıdır. Bedensel tutkuların arınmak insanı ölüme alıştırmaz, böylece insan prangalardan kurtulur ve bu dünyada ruhun tanrısallığına yakışır bir yaşam sürebilir. Cicero, ölümün ruha ait olmadığını ruhun canlılık olduğunu düşünür. (Pattabanoğlu, 2015: s. 76).

İlk dönem Stoacı filozofların, ruhun uzun bir süre kalacağını söyleyip her zaman kalacağını söylememelerini eleştirir ona göre ruh daima var olacaktır fakat Stoacı filozoflar ruhun varlığını sınırlar. Stoacı filozoflar ruh ile bedeni birbirine

benzetirler, bu düşünce Panaetios’u etkiler fakat o bu benzetmeden ruhun da beden gibi ölümlü olması sonucunu çıkarır. Panaetios ruhun beden gibi acı duyduğunu bunun onu ölümlü kıldığını düşünür. (Cicero, 2016: s. 70).

İyi şeyler yaşayabilme umuduyla dolu olan insan ölümden korkar fakat kendilerini nasıl bir akıbetin beklediğini bilmeyen bir insan için ölümün iyi şeylerden mi kötü şeylerden mi alıkoyduğunu bilinemez. Ölüm ile başımıza gelebilecek olan kötü şeyler kesinlikle yok olmuş ve acısız bir yaşam garantilenmiş olur. Çünkü ölümün acı hissettirmedeği bir gerçektir. Ölümün iyi şeylerden ya da kötü şeylerden alıkoyması her biri bir ihtimaldir. Başımıza gelecek iyi bir akıbetin ihtimalini yaşamak mı yoksa kötü bir akıbetten kurtulmak mı daha çok arzulanır? Kötü bir akıbetten kurtulmak iyi bir yaşamdan mahrum kalmaktan daha yeğdir.

Ölümden korkmaktansa, kötü bir akıbetten korkmak daha akla yatkındır. Yaşamdan yoksunluk duygusu insanı korkutur. Ancak yoksun olmak için öncelikle o şeye sahip olmak gerekir ölüm ile hissizleşen insan sahip olmadığı şeyleri algılayamaz. (Cicero, 2016: s. 75). Sahip olduğu anda da eksikliğini hissedemez. Bu nedenle ölümden sonra yahut ölümden önce insan yaşamın yoksunluğunu duyumsayamaz. Ancak yoksun kalma kaygısını yaşayan insanlar vardır, bu kimseler kendilerini zavallı durumuna sokarlar, yapılması gereken yaşamın tadına varmaktır.

Ölümlü olmak bilgeyi gelecek nesiller için çalışmaktan üretmekten mahrum etmemelidir. Bilge kimse bunu ün için değil erdem arzusuyla yapmalıdır. (Cicero, 2016: s. 77). Cicero’nun bu bakış açısı Kant’ın koşulsuz buyruk düşüncesiyle benzerdir. Her şeyin doğumla başlaması gibi ölümlü son bulması doğa yasasına uygundur. Doğmadan önceki varlık yokluk durumumuz bizi ne kadar ilgilendirmezse ölümden sonraki varlık yokluk durumumuz da bizden o kadar ilgisizdir. (Cicero, 2016: s. 77).

Bir grup insan ölümü uykuya benzetir, uyku durumunda duyular kapalıdır, normal bilinç durumundan çıkmıştır, ölümlerin de uyarıcılara karşı tepkisizliği duyumun olmadığını gösterir. Bu nedenle uyku, yarı ölüm hali olarak görülür. (Cicero, 2016: s. 78). Doğa dinamik bir yapıdır. Bu dinamik yapı yaşam ve ölüm

ekseninde ilerler. İnsan doğal yapının bir parçasıdır, doğadaki dinamizm onun için de geçerlidir ve insan doğasından kaçamaz.

“Büyük bir umudum var, Sayın Yargıçlar, başıma iyi bir şey gelecek çünkü ölüme uğurlanıyorum” “Beni suçlayanlara ya da mahkûm edenlere bunun bana zarar verdiğiyle kendilerini kandırmalarının dışında kızmam için bir sebep yok” (Cicero, 2016: s. 80-81).

Roma Stoacılarında belirlenmişlik üzerine kurulu bir yaşam anlayışı vardır bu düşünce onlara huzur verir, korkularını ortadan kaldırır çünkü kader düşüncesinin arkasında bir Tanrı da mutlak olacaktır. Yaşam ve ölüm bir belirlenmişlik üzerine kuruludur.

İnsan doğasında yaşam ve ölüm bir aradadır, ölümden korkmak insanın doğasına yabancılaştığını gösterir. Ölümün acınası bir yanı yoktur. Ölüm cezası alan pek çok önemli düşünür bu durumu soğukkanlılık ve sevinçle karşılamışlardır, Sokrates bunların en önemlisidir. Yargıçları ikna edebilecek kadar retorik bilgisi varken ya da kendisini kaçırmak için gelen Kriton hazırlarken ölümden kaçmadı, cesedine ne olacağını da umursamadı. Defin ve cenaze ritüelleri ölümü küçümseyen ondan korkmayan filozoflar için bir anlam ifade etmez. Bir yer altı dünyası varsa da her yerden aynı mesafedir. Kinik filozoflar bu konuda daha korkusuz davranmışlardır. Diogenes, gömülmek ya da yakılmak gibi bir ritüelle uğraşılmamasını bedeninin bir tarafa fırlatılmasını, ölümden sonra bedenine ne olacağını hiçbir anlam ifade etmeyeceğini söyler. Ruh ile beden ayrıldıktan sonra bedende hiçbir duyu kalmayacaktır bu nedenle bedenın vahşi hayvanlarca yenilmesi, parçalanması savrulması hiçbir şey bireye acı vermeyecektir, bu nedenle birçok filozof öldükten sonra bedenlerinin varlığıyla ilgilenmemişlerdir. (Cicero, 2016: s. 83-84). Ölülerin gömülmesi ve uğurlanmasıyla ilgili birçok ritüel vardır, bunlar toplumun inançlarına göre şekillenmiştir. Bireyin inançlarına göre ölümün hissettirdikleri farklılaşır, bu durum ölüyü uğurlama ve cenaze törenlerine de yansır.

Mısırlılar ölülerini mumyalar, Persler ölülerini gömmeden önce bozulmasını önlemek için bal mumu sürerler. Magiler, ölülerini vahşi hayvanlara teslim ederler. Stoa filozofu Khryssippos bu konuda oldukça itici birçok örnek vermiştir. Cicero,

cenaze ve gömme ritüellerinin bir gelenek olarak yapılabileceğini fakat bunun artık ölümlerle bir ilgisi olmaktan çıktığının bilinmesi gerektiğini savunur. (Cicero, 2016: s. 86)

Cicero, filozofların felsefi sohbetlerinde tanrıların ölüm ile ilgili düşüncelerinden hep güzel söz ettiklerinden bahseder. Oğullarını ödüllendirmesi için Tanrı'ya dua eden rahibe günün sabahında oğullarının ölüsünü bulmuştur. Tanrı oğullarına ödülü onları öldürerek vermiştir. Apollon tapınağında çalışan işçiler iş bitiminde emeklerinin karşılığı olarak Apollon'dan hayırlı bir şey istemişler ve şafak sökmeden ölü bulunmuşlardır. (Cicero, 2016: s. 89).

“St. Augustine, (Bir adamın benliği yalnızca ölümün karşısında doğar) diye yazmıştır. Ortaçağda pek çok keşiş düşüncelerini, ölümlülük ve hayatı düzenlemek için ölümün bize verdiği dersler üzerine odaklamak için odalarına kafatası koyardı. Montaigne, insanın düşüncelerini keskinleştirmek için çalışma odasının mezarlığa bakması gerektiğini ileri sürmüştü. Çağlar boyunca büyük düşünürler bu ve benzer şekillerde ölümün fizikselliği bizi yok etse de, ölüm fikrinin bizi koruduğunu bize hatırlatmışlardır.” (Yalom, 2008: s.37).

Cicero, ölümden korkulmaması ve ölüm belirtisi hissedildiğinde sükûnet ile karşılamak gerektiğini, asıl ait olduğumuz yere döneceğimizi hissederek, zincirlerimizi kırıp ölüme gitmemiz gerektiğini anlatır. İnsanın varoluşu tesadüf değildir, bir Tanrı zorunludur. (Cicero, 2016: s. 92). Doğumlu olan insan için ölüm de zorunludur. Ölüm insanın varoluşunu tamamladığı son noktadır.

2.2. SENECA (M.Ö.4 - M.S.65)

İspanya'nın bugünkü adıyla Kurtuba kentinde doğan Seneca, Roma Stoacılığının en bilinen isimlerindedir. Varlıklı bir ailenin çocuğu olması Seneca'ya çağın önemli filozoflarından retorik eğitimi alma fırsatı vermiştir. (Seneca, 2014: s.9). Babasının, iyi bir hatip olması amacıyla yönlendirdiği retorik eğitimleri Seneca'yı felsefeye yöneltmiştir, bunu yanı sıra Stoacı Attalus'tan aldığı derslerde oldukça etkili olmuştur. (Seneca, 2017: s.VI). Babasının Seneca'yı felsefeden uzaklaştırma çabaları onu Mısır'a kadar sürüklemiştir. Daha sonra Roma'ya döndüğünde iyi bir siyasetçi ve avukat olmuştur. Saraydaki bazı dedikodular nedeniyle Seneca sürgün edilmiştir ve bu süreç Seneca'nın tekrar felsefeye yönelmesini, felsefi metinler kaleme almasını sağlamıştır.(Seneca, 2014: s.11). Zengin bir yaşam tarzı Seneca'ya bu durumunun filozoflara yakışmayan bir yaşam olduğunu düşündürdü. Bu nedenle Seneca tüm servetini İmparator Nero'ya bırakarak politikadan çekilmiştir. Yaşamın güzelliği ve ölümün doğallığı üzerine birçok düşüncesi olan Seneca, türlü kumpaslar sonucu verilen idam cezası üzerine intihar eder. (Seneca, 2014: s.13). “*Tanrısal Öngörü*”, “*Bilgenin Sarsılmazlığı*”, “*Mutlu Yaşam*”, “*Yaşamın Kısalığı*”, “*Törel Mektuplar*”, “*Teselliler*” etik düşüncelerini içeren metinlerdir.

Felsefesini doğaya uygun yaşamak ve en yüce iyiye ulaşmak olarak tanımlamasından Seneca'nın Stoacılığın devam ettiricisi olduğu çıkarılır. (Seneca, 2014: s.17). Stoacılık doğruyu seçen, sabırla katlanan, tutkuların peşinde sürüklenmeyen bir öğretisi olarak tanımlanabilir.

Seneca, bireylerin mutluluğu, ararken gözlerinin kör olduğunu yanlış yerde aradıklarını savunur. (Seneca, 2018: s.3). “*Bir kalabalığa girmeye zorlandığın zaman en çok, kendi içine çekilmen gereken zamandır.*” (Seneca, 2016: s.131). Mutluluğa, başkalarına benzeyerek, kalabalığın arkasından giderek değil aklın rehberliğinde ilerleyerek ulaşılabilir. Tüm tercihlerimiz davranışlarımız, yaşama etki etmekte, içinde bulunduğumuz toplumu etkilemektedir. Hiç bir insan kötüyü kendi başına

yapmaz, kötü bir davranışın nedeni bir başkası olduğu gibi bu davranışta bir başkasının kötü davranışının nedeni olacaktır. (Seneca, 2018: s.4). “*Bana özellikle kaçınman gereken şeyin ne olduğunu mu soruyorsun? Kalabalık diyorum.*” (Seneca, 2016: s.28) Dolayısıyla insan kalabalıktan uzak durmalıdır çünkü kötü tercihlerin nedeni odur. “*Demokritos: Bir insan benim için yığın insan kadar, bir yığın insan da benim için bir insan kadar.*” “*Birkaç kişi yeter bana, bir kişi de yeter, hiç kimse de yeter*” (Seneca, 2016: s.31) Seneca’nın Tanrısal Öngörü eserinde Demokritos’un ve ismi belli olmayan bir kişinin düşüncelerinden verdiği örnek dizeler kalabalığı küçümseyen düşüncelerini desteklemek içindir. Cesaretli, ayakta duran, dikkatli, sabırlı, çeşitli armağanların kölesi olmayan, doğaya duyarsız kalmayan insan doğayla uyumlu yaşayan insandır. İyi ve kötü ancak rasyonel düşünce ile kavranabilir ve gerçek haz, hazların küçümsemesiyle gerçekleşir. (Seneca, 2018: s. 8).

Stoa felsefesinde doğa ile Tanrıyı özdeşleştiren panteist bir inanış vardır. Bu nedenle örnek bir stoisyen başına ne gelirse gelsin onun Tanrı’dan geldiğini bilir ve bilir ki Tanrı’nın bizim için istedikleri bizim kendimiz için istediklerimizden daha iyidir. Bu nedenle karşılaştığı her olayı memnuniyetle karşılar, aklın rehberliğinde doğanın tüm gerçekliklerine uyum sağlar.

2.2.1. Bir Yazgı Olarak Ölüm

Seneca, felsefi düşüncelerinde ölüm temasına sıkça yer vermiştir, kitaplarının tümünden ölüm ile ilgili fikirleri çıkarılabilir ancak “*Teselliler*” kitabı özel olarak ölüm düşüncesinin işlendiği bir eserdir. Bu nedenle Seneca’nın ölüm düşünceni kavramak için başvurulacak birinci kitaptır. “*Törel Mektuplar*” eserinin “*Ölüm Korkusu Üzerine*” , “*Yaşlılık Üzerine*” , “*Dünyadan El Çekme Gerekçeleri Üzerine*”, “*Ölümü Küçümseme Üzerine*”, “*Yaşlılık ve Ölüm Üzerine*” bölümlerinde ölüm ile ilgili düşünceler işlemiştir. Yine “*Yaşamın Kısıklığı Üzerine*” adlı eseri de yaşam ve ölüm felsefelerini bir arada yakalayabileceğimiz bir eserdir. “*Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine ve İnziva Üzerine*” eserinde bilgenin ölüm karşısındaki tavrı çıkarılabilir. “*Tanrısal Öngörü*” eserinde bir yazgı olarak ölüm düşüncesi kavratılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Seneca’nın ölüme felsefesinde geniş yer verdiğini

görebiliriz, böyle bir düşünürün ölümü de felsefesine uyumludur, Seneca korkusuz bir şekilde yaşamına son vermiştir.

Aklın rehberliğinde ilerleyen insan başına her ne gelirse gelsin onun bir felaket olmadığını bilir çünkü akıl evrende tanrısal bir yazgı olduğunu kavrayabilir. Seneca'nın tanrı ölüm yazgı intihar konularına yaklaşımı Stoa öğretisiyle paraleldir. Kendisinden “*Biz Stoacılar*” olarak bahseder. (Seneca, 2017: s.5). Tanrı ve evrenle ilgili düşüncesi Tanrının evrenden başka hiçbir şey, evren içinde her şey olduğu yönündedir. Evrenle Tanrı'yı özdeşleştirilmesi Tanrı'yı maddeselleştirdiğini gösterir. Tanrı insanda ruh ve akıl olarak tezahür etmiştir. İnsan tanrısal ruhun bir parçasıdır. (Seneca, 2017: s.39). Seneca, insanın Tanrı'nın öngördüğü şekilde yaşamasının insanı tanrıya yaklaştıracağını vurgular. Bireyin bunu nasıl gerçekleştireceği, bedeninin haz ve acı gibi küçük iğnelere nasıl kayıtsız kalacağı, başına gelen her felaketi tanrısal kabul ederek nasıl keyifle karşılayabileceği ve tüm bunlar karşısında nasıl mutluluğu yakalayacağı bir problemdir? (Seneca, 2018: s. 22). Bu noktada “*Tanrının izinden git*” ilkesini önerir, erdem insanı bilgelik düzeyine yükselten tanrının izleridir.

“Yazgı “dünyanın akli ve tanrısal öngörüyle yönetilen ve yönlendirilen dünyadaki bütün şeylerin yasasıdır ya da sayesinde geçmiş şeylerin olmuş olduğu şimdiki şeylerin olduğu ve gelecek şeylerin olacak olduğu akıldır.”
(Brun, 2016: s. 64).

Stoa felsefesine göre evrene hükmeden bir güç olarak yazgı, tüm insani şeylerin üzerindedir ve mutlak bir zorunluluk içerir. İnsan ancak akıl ile yazgıyı kötünden iyiye çevirebilir. Stoa felsefesinde yazgı ile tanrısal öngörü aynı şeyler değildir, tanrısal öngörü evrenin üstünde ve yazgının da ötesinde bir güçtür. Yazgı doğa yasasıdır, tanrısal öngörü iste evren üzerinde ilahi bir kontrol ve egemenliktir. (Seneca, 2014: s.21). “*Yaşadım; yazgının bana çizdiği yol sona erdi*”, (Seneca, 2016: s.57). Bireyin tüm yaşamı yazgıya göre belirlenmiştir. Yazgıyı yönlendiren tayin eden gidişatını belirleyen tanrısal öngörüdür. Tanrı mükemmel bir evren yaratmayı amaçlamıştır ve Stoa felsefesine göre yaşadığımız evren yaratılabilecek en mükemmel evrendir. Bu evrende Tanrı ve insan bir arada bütünlük içerisindedirler.

Fakat Seneca sınırlı bir Tanrı tasarımı sunar tanrının kötü olayların sorumlusu olmadığını savunur. Bireylerin birtakım yıkımlar kötü olaylar yaşayabileceğini fakat bunların insanlık için olduğunu Tanrı'nın sevgisinin azlığından kaynaklanmadığını ifade eder. (Seneca, 2014: s. 22-23). Yazgı ve tanrısal öngörü dışında üçüncü güç talihtir. İnsan, talihin karşısına çıkardığı tüm muamelelere boyun eğmek zorundadır, çünkü doğduğu andan itibaren doğa yasalarına tabiidir ve doğumuyla ölümü kabullenmiştir. (Seneca, 2010: s. 35). Seneca'ya göre ancak bilge insanın talihin türlü olumsuzluklarına karşı sabırlı davranabilir. Yazgıyı tanrısal öngörü ve talihi kavramış rasyonel davranmayı başarmış bilge, olacaklara kendisini hazırlamış, olmuş olanları ise felaket olarak karşılamamıştır. Ölümün de bir yazgı olduğunu bilir ve kötü saymaz. (Seneca, 2014: s. 24). Yaşamı niceliksel bir değerlendirmeye tabi tutan kimse ölümü kötü kabul edecektir fakat önemli olan niteliksel değerlendirme yapmaktır. Ölüm korkusuyla yaşamı sürekli uzatmak isteyen kimsenin mutlu bir yaşam sürmesi beklenemez. (Seneca, 2016: s.19).

Seneca "*Tanrısal Öngörü*" eserinde Tanrı'nın avukatlığını yapığını ifade eder. Bunu çoğu zaman Tanrı'nın var olmadığını kanıtlamak için kullanılan kötülük probleminde yola çıkarak yapar ve Tanrı'yı savunur. Tanrı fikrinin sınırlı bir Tanrı olduğu bilinmelidir. Bunun dışında Seneca, Tanrı ile insan arasında sıkı bir ilişki olduğunu, Tanrı'nın insanlığın iyiliğini istediğini başlarına kötü şeyler gelen iyi kimselerin de ruhlarının hiçbir şekilde zarar görmeyeceğini savunur. İyi insana düşen görev kendini kadere sunmaktır. Bütüne karışıp gitmek en büyük tesellidir. (Seneca, 2014: s. 75). Kötü hadiselerin iyi ruhlara iyi, kötü ruhlara kötü geleceğini ifade eder. İyi ruhlar kötü hadiselerle daha da dayanıklı olacaktır tüm bunlar birer sınamadır. (Seneca, 2014: s. 27). İnsan felaketler karşısında sabırlı olmalı doğa ile uyumunu hiçbir zaman bozmamalıdır.

"Cato'ya gelince bütün insanlık onun en yüce mutluluğa eriştiğini kabul etmeli doğa bu adamı kendisine seçti, (Seneca, 2014: s.57).

Seneca evrendeki kötülüklerin insana erdemi ortaya çıkarma fırsatı verdiğini düşünür. Tıpkı cesur askerlerin savaştan kaçmaması gibi bilge kişi talihsizliklerden şikâyet etmez. (Seneca,2014: s.59). İnsanın ölüme karşı kendisini cesaretlendirmesini

savunur. Ölüm korkusunu yenmiş bir kimseyi hiçbir şey korkutamaz çünkü o kendi yaşamını kaybetmeyi göze almıştır. İnsan zaten gitmek istediği yahut gitmekten korkmadığı bir yere götürülmek istendiğinde cesurca davranabilir, bu nedenle birey yaşamını küçümsemeli, yaşamını kaybetme ihtimalini kabullenmelidir. (Seneca, 2016: s.19-20). İntihar ile ilgili ılımlı düşüncelere sahip olan Seneca, bireyin ölüme kendisinin gidebileceğini, tüm varoluşunu Tanrı'ya sunabileceğini Tanrı'nın zorla almasına gerek olmadığını düşünür. Yazgı bir doğa yasasıdır ve zorunluluk içerir, her şey birbiri sıra gerçekleşir, insan karşısına çıkan felaketlere katlanmalıdır ve gerektiğinde ölüme kendisi gitmelidir çünkü ölüm doğanın insana yüklediği bir ödevdir. (Seneca, 2014: s.75).

“ölümü aşağılayın sizi ya sona ulaştırır ya da başka bir yere taşır.” (Seneca, 2014: s.83).

“ruhunuzu bir bayıra yerleştirdim aşağıya çekilirken sadece dikkat edin, özgürlüğü giden yolun ne kadar kısa ne kadar kolay olduğunu göreceksiniz” (Seneca, 2014: s.85).

İnsan, doğduğu gün yazgısına ölümlü olmanın işlendiğinin farkına varmalı, ölüm anına kadar sakın kalabilmeli ve ölümü bekleyebilmelidir.(Seneca, 2016: s.21). Seneca ölümün çok kolay olduğunu ortaya koymaya çalışır yaşam yolunda türlü zorluklar çekeriz talihin türlü felaketleri ile karşılaşırız, bunlar içerisinde Tanrının en kolay kıldığı ölümdür. Seneca bu kadar basit ve kısa olan ölümden korkmanın utanılacak bir durum olduğunu ifade eder. (Seneca, 2014: s.85).

2.2.2. Teselliler

Seneca, *“Teselliler”* eserinde Marcia, Helvia ve Polybius'a karakterlerine ve içinde bulunduğu durumlara uygun olarak seslenir, tesellisini sunar. Babasını kaybeden Marcia'ya tesellisi merhamet duygusuyla, kardeşini kaybeden Polybius'a tesellisi çıkar amacıyla (sürgünden geri gelebilme çıkarı) Helvia'ya tesellisini ise sürgünde olduğu için kendisine üzülen annesini rahatlatmak amacıyla kaleme almıştır. (Seneca, 2010: s.14). Helvia tesellisi konu dışı bırakılmıştır.

2.2.2.3. Marcia'ya Teselli

Crementius Cordus döneminin önemli kişilerinden olup Cumhuriyetçi kişiliğiyle ön plana çıkmıştır. Kumpas sonucu infaz cezası verilmesi üzerine Cordus, ölüm orucuna girerek kendi canına kıymıştır. Kızı Marcia babasını kaybetmiş olmanın üzüntüsünü üzerinden senelerce atamamış, Seneca'nın teselliyi yazdığı vakit o üç yıldır babasının ölümüne ağlıyordu. (Seneca, 2010: s.19-20).

Seneca'nın, Marcia'ya tesellisi; yazgının ağlamakla bozulamayacağı bu nedenle ağlamanın yersizliği, ölüme hazırlıklı olmamanın yanlışlığı, ölümlü olmanın zorunluluğu, ölümün doğallığından kaynaklı basitliği, ölüme karşı korkusuz olanların erdemi, doğumun ölmeyi kabul etmek olduğu, yaşam ve ölüm karşıtlıklarının birliği, ölüye acımanın anlamsızlığı, ölümün eşitliği, ölümün zamansızlığı ve bedenden kurtuluşu konuları çerçevesinde yazılmıştır.

Seneca Marcia'ya tesellisine ilk olarak ağlamanın faydasızlığını ortaya koymakla başlar, bunu acısını küçümsemesinden kaynaklı değil ağlayıp sızlanmanın, kendini yaşamdan soyutlamanın bu durumu değiştiremeyeceğinden yazar. *“Hiçkırıklarımız ölümler diriltmiyor değişmez bir yazgı vardır”*. (Seneca, 2010: s.29). İnsan zamanın etkisiyle acısını unutacaktır fakat bunu zamana bırakmak yerine birey acıya kendisi son vermelidir.

“(İleride) ne mi olacak? Hep bir şeylerle meşgul olacaksın, zaman da hızla akıp geçecek; bu sırada ölüm çalacak kapını, istesen de istemesen de özgürlüğüne kavuşturacak seni.”(Özkan, 2014: s. 256).

Soyut bir kavram olması bakımından ölüm olgusu ancak belirli bir olgunluğa erişince bireylerin dikkatini çeker, çocuklukta ölümler uzaklara bir yolculuk olarak düşünülür. Büyümeyle birlikte ölüm kavramı daha çok takılır kulaklara ve birey zamanla ölümün daha çok yaklaştığını hisseder. *“Birinin başına gelebilen herkesin başına gelebilir”* (Seneca, 2010: s. 33). Birey, ölümün aniden kapıyı çalabileceğini

bilmeli her an ölüm fikrine hazırlıklı olmalıdır, bu durum ölüm korkusunu ve kaygısını azaltacaktır.

İnsan doğası, reel âlemde ki diğer tüm varlıklar gibi ölümlüdür, insanın ölümden kaçması mümkün değildir, ölüm mutlak bir zorunluluktur. Doğumumuzla ölümlü olduğumuz bildirilmiştir. İnsan talihine çaresiz teslim olmalıdır. (Seneca, 2010: s.35). Ölümün zorunluluk olmasının yanı sıra basitliği de görülmelidir, bireyin doğasında olan bir duruma karşı hayret ve korku beslenmesi anlamsızdır. İnsan doğası ölüm karşısında zayıftır. Her an ölmeye adayız ve her an başkalarının ölümlerine şahit oluruz. Beden insan doğasının zayıf ve kırılgan yanındır, darbe, silah, yetersiz beslenme, hayvan saldırısı, çeşitli hastalıklar vb. birçok etken saniyeler içerisinde bireyi ölüme götürebilir. Birçok insan gelecek umuduyla dolu projeler peşindedir ve ölümün her an üstüne çökebileceğini unutmuştur. Seneca, bireylerin ölüm gerçeğinin ve basitliğinin farkına varmasını ve korkunun yerini teslimiyete bırakmasını savunur.

Doğayla Tanrı'yı özdeşleştiren Stoa felsefesi doğa karşısında insanın canının da bir değeri olmadığını ortaya koyar, doğaya uygun yaşamının ve gerektiğinde canını teslim etmenin bir tür ibadet olduğunu savunur. Doğanın karşımıza çıkardığı ve insanın felaket saydığı ölümler, afetler, hastalıklar, sürgünler birer ceza değildir. Bunun bilincinde bir yaşam süren insan aklın rehberliğinde erdemli bir yaşam sürmüştür. (Akalin, 2015: s. 94). Seneca, "*Teselliler*" kitabında yakınlarının ölümü karşısında büyük bir erdemlilik gösteren kimselerden örnekler verir. Lucius Sulla'nın oğlunun ölümü karşısındaki cesur tavrı, ayin esnasında oğlunun ölümünü haber alan Pulvillus'un sızlanmadan konuşmasına devam etmesi bilgece bir davranıştır. (Seneca, 2010: s.41). Seneca ölümün herkesin başına gelebileceğini bu nedenle tanrılardan şikâyet etmek yerine cesaretle kadere teslim olmak gerektiğini savunur. Yaşam içerisinde zıtlıklar bir aradadır, parıldayan ve ısıtan güneş, bulutlar, okyanuslar, adalar, ağaçlar insanı kendisine hayran bırakır hiç düşünmeden bunları kabul eden insan şimşekleri, hastalıkları, savaşları ölümleri de kabul etmiş sayılır. Birey için bu kararı anne ve babası vermiştir, insan anne ve babasının tercihlerini yaşar. (Seneca, 2010: s.51).

“Her şeyle meşgul olan insan, hiçbir şeyi iyi beceremez”(Seneca, 2018: s.53.)

Birçok insan yaşamın kısılalığından yakınır fakat yaşamını kısaltan kendisidir. Yakındığı yaşam değil zamandır. Mal mülk gibi maddi şeylere gösterilen özen ve titizlik zamanın kullanılmasında gösterilmiyor. Yaşam eline geçtiği kişiye göre kısalır yahut uzar. Üşengeçlik, hırs, savaş, sarhoşluk yaşamın düzenlenmesini engeller ve kısaltır. Yaşama büyük bir tutkuyla bağlanan ölümü unutan kimse tutkunun peşinde koşarken yaşamın elinden kayıp gittiğinin farkına varmaz. Ölümü unutup ruhunu huzura kavuşturmayı, inzivaya çekilmeyi erteleyip, tutkuların peşinden sürüklenirken ölüme yakalanacaktır, böyle bir ölüm yüz kızartıcıdır.

“Ölüm eşitliği sağlar” Seneca, ölümün korkulacak bir şey olmasının aksine evrende eşitliği sağlayan bir olgu olduğunu düşünür. Herkesin sonu ölümdür. Hastalıklarımıza şifa bulan doktorların, en önemli politikacıların ölümlerini duyuyoruz. İnsan hiçbir zaman ne şimdiden ne gelecekte emin olabilir yalnız geçmişe güvenebilir. Gelecekte onu nasıl bir yaşamın beklediğini bilmediğimiz bir insanın ölümüne üzülme belki yanlış olacaktır, birçok güzel anı yaşama ihtimali olan bireyin türlü işkenceler, sefalet çekme ihtimali de vardır. (Seneca, 2018: s.55). İnsan ne kadar erken ölürse başına gelebilecek kötü şeylerden o kadar çabuk kurtulmuş olur, iyi anılar yaşama ihtimalinin peşinden gitmektense kötü anıların olma ihtimalinden kaçınmak daha akla yatkındır. (Seneca, 2010: s.55).

“çünkü biz birdenbire vurulup yere serilmeyiz; azar azar tükeniriz, her gün gücümüzü bir ölçüde azaltır” (Seneca, 2016: s. 133).

Doğumdan itibaren ölüm serüvenimiz başlamıştır her an önceki anı öldürür, çocukluk bebekliği, bebeklik çocukluğu öldürür. İnsanın her an ölüme yakın olduğunu söyleyen Seneca yaşamı ölüme doğru ilerleyen bir yürüyüş olarak görür. (Seneca, 2010: s.58). İnsan her anını ölüm ile paylaşır, ölüm bir anda gelmez her an azar azar ölür insan ancak bir zaman ölüm temelli gelir ve tüm parçalarımızı alır götürür. (Seneca, 2016: s.126) *“Yaşadım ve talihin belirlediği rotayı tamamladım”*(Seneca, 2018: s.26) Ölüm yürüyüşünün sonu olarak çoğunlukla yaşlılık görülür. Yaşlılık bir tükenmişlik değil ürün verme zamanı olarak

görülmelidir. (Seneca, 2016: s.132). Ölüm serüveninin nerede son bulacağı bilinemez her an bir yolculuk halindeyiz, her yerde ölüme hazırlıklı olmak gerekir. Ölümü düşünen ve ölüme yürüyen insan bu serüvende yaşama sevincinden vazgeçmemelidir, fakat yaşama zincirlerle de bağlanmamalıdır çünkü bu yaşamdan ayrılığı zorlaştırır.

“Bizim giydiğimiz şu madde, şu kemikler, şu kaslar, bunları öreten şu deri, şu yüz, şu nazik eller, insana özgü bütün bu zarf, ruh için köstekten başka, karanlıktan başka bir şey değildir.”(Seneca, 2016: s.64).

Ölüm ile birlikte ruh, bedenden sıyrılıp özgürlüğe kavuşacaktır. (Seneca, 2014: s.85). Seneca’da diğer Stoa filozofları gibi ruh ve bedenden, değerli olanın ruh olduğunu kabul eder. Ruh, insanın tanrısal yanıdır, beden ve ruh birbirinden ayrı iki zıtlıktır. Bedenin tutkuların peşinde sürüklenmesi ruhun erdem arzusuna ulaşmasını engeller. Seneca ruhun bütün bir yaşam boyunca beden ile mücadele halinde olduğunu bedenin onu hakikate ulaşmaktan alıkoyduğunu ve kaosa sürüklediğini ölüm ile tüm bu ezilmişliklerden kurtulup ait olduğu ışığa ulaşacağını düşünür. (Seneca, 2010: s.65).

2.2.3.2. Polybius’a Teselli

Roma imparatorluğunda birçok önemli görevlerde bulunan Seneca, adının saray dedikodularına karışması üzerine sürgün edilir. Sürgünün ilk dönemlerinde felsefe ile ilgilenmiş önemli eserler yazmıştır, sonraki yıllarda Roma’ya özlemi onu İmparator Claudius’un dilekçe yazmanı olan Polybius’a yalvarmaya kadar sürüklemiştir. Kardeşini kaybetmenin acısı içinde olan Polybius’a yazdığı teselli çıkar amacıyla yazılmış samimiyetsiz bir tesellidir. (Seneca, 2014: s.11). Seneca bu tesellide Polybius’u yücelttiği ölçüde kendisini küçülmüştür. Amacı kardeşinin ölümüyle büyük bir acı içinde olan Polybius’u felsefi bilgileriyle cesaretlendirmek, acısını hafifletmek ve bu sayede bağışlanmaktır. Ne yazık ki Teselli, Seneca’yı bağışlatamadı yalnızca onurunu zedeledi. (Seneca, 2010: s.116).

Seneca, Marcia'ya Teselli'sinde olduğu gibi Polybius'a Tesellisinde de ilk olarak ölümün doğal zorunluluğunu ele alır.

“Yasadır bu: pek az şey uzun süre kalsa da, hiçbir şey sonsuza dek kalmaz; ortadan çekilmenin pek çok yolu vardır, ama başlayan her şey biter.(Seneca, 2010: s.117).

Yaşama sevinciyle dolu olan insan ölümsüzlük arzusuyla tutuşur fakat ölümlü bir varlıktan ölümsüz bir şey ortaya koyması beklenemez. Her şey ve herkes geçicidir, evren bile. Geçmişte ve bugün kimlerin başına geldiyse gelecekte ve belki şuan bizlerin ve bizden sonrakilerin de bu yazgıdan kaçışı yoktur. Seneca bu ortak kaderi kabul etmekten başka çarenin olmadığını düşünür. (Seneca, 2010: s.118). Bu nedenle Polybius'a kardeşinin ölümüne ağlamasının yararsız bir şey olduğunu vurgular. Yazgının her zaman iyi ve olması gerektiği gibi olduğunu savunan Seneca, bu kez yazgıyı suçlu bulur fakat değiştiremeyeceğinden ağlamanın mücadele etmenin boşa çaba olduğunu düşünür. Yazgıya teslim olmaktan başka çaresi olmayan insan üzüntüye, umutsuzluğa ve gözyaşına teslim olmamalıdır.

“Kardeşin, ya sonu gelmez gözyaşlarını dökerek senin bitip tükenmeni istiyor, bu durumda o senin sevgine layık olamaz; ya da bunu istemiyor, o zaman şu iki kardeşin de size çektiği bir acıdan vazgeçer: hayırsız bir kardeş böyle üzüntülere layık değildir, sevilen bir kardeş de bu üzüntüleri kabul etmeyecektir.” (Seneca, 2010: s.123)

Ölüye ağlamanın faydasızlığını ortaya koyan Seneca, Polybius'un sızlanmalarının hem kardeşlerinin acısını büyüteceğini hem de onu yüce bir konuma yerleştiren kimselerin güvenlerine zarar verdiğini düşünür.

2.2.3. Felsefe ve Ölüm İlişkisi

Felsefe; bilgelik sevgisi anlamına gelir. Sevgi hep aynı kalırken yönelinen bilgi nesnelere değiştirmektedir. Doğa filozofları doğa bilgisinin peşinde koşarken zamanla felsefe yönünü insana, sanata, politikaya çevirmiştir. Yaşanılan çağa, filozofa, mekâna bağlı olarak peşinden koşulan bilgi nesnesi de değiştirmeye başlamıştır. Fakat

şu kesindir ki tüm bu çabalar insan varoluşunun anlamlandırılması çerçevesinde toplanmıştır. Kısaca doğayı, sanatı, özgürlüğü, Tanrı'yı vb tüm bilme etkinliklerinin arkasında örtük bir şekilde insan doğasını ve varoluşunu anlama gayesi vardır. Ölüm, yazgı, korku, ruh, beden gibi konular bilhassa insan varoluşuyla ilgili olmaları bakımından felsefenin önemli konularındandır.

İlk çağdan itibaren ölüm konusunun felsefeye dâhil edildiğini Sokrates, Platon, Epiküros, Kniklilerin felsefelerinde görebiliyoruz. Sokrates, ölüm korkusuyla dolu niceliksel yaşam arzulayanların yanlış hesap yaptıklarını, zihni iyi insan olmak ve kötüden kaçınmak ile yormaları gerektiğini düşünür.(Platon, 2010: s.52).

Seneca, ölüm ile ilgili düşüncelerini bilgelik, eşitlik, adalet, nicelikselliğin aksine niteliksel bir yaşam, özgürlük gibi değerler üzerine kurar. Ölüm ile felsefenin birlikte anlamlandırılabilceğini düşünür. Ölümü kavramak ve korkuları yenmek ancak felsefe ile mümkündür bu durum felsefenin ölümün anlaşılması noktasındaki önemini gösterir. Bu ilişki karşılıklı olduğundan felsefe de bundan faydalanacaktır, ölüm üzerine düşünmek felsefenin derinleşmesini metafizik ve etik manada gelişmesini sağlayacaktır.

“Felsefe ruha biçim verir onu düzenler, yaşama hükmeder, davranışları yönetir, yapılması ve yapılmaması gerekenleri gösterir, dümende oturur ve şüpheler arasında dalgalanan kişilerin yönünü belirler.” (Seneca, 2014: s.17).

Seneca'nın ölüm ile ilgili düşüncelerini anlamak için özel olarak ölüm temasını işlediği “*Teselliler*” eseri önemlidir. Seneca eserinde ölümün doğallığını, yaşamın bir diğer yüzü olduğunu, doğumlu olmanın bir sınırlılık teşkil ettiğini ve bu sınırın ölümümüz olduğunu ortaya koyar.

“Işığın görüldüğü andan itibaren ölüme doğru yol da başlar, ölümcül sınıra doğru gidilir ve gençliği uzatan yıllar yaşamı da o kadar kısaltır. Çocukluk olsun, gençlik çağı olsun, her yaş bizi mezara doğru sürmesine karşın biz sadece ihtiyarların defterlerinin dürülmüş olduğuna, sadece çökmüş insanların toprağa eğilmiş olduğuna inanırız, bu bizim evrensel hatamızdır.”(Seneca, 2010: s.58).

Seneca'nın tüm çabası ölümün yabancılaşmasının önüne geçmek, ölümün yaşama dâhil olduğunu göstermektir. İnsan her an ölüm düşüncesini zihninde taşımaktadır, fakat beraberinde korku ve belirsizlik değil dingin yüce bir ruh hali olmalıdır. Ölüm sonrasına dair belirsizliğin birçok kişide kaygı oluşturduğu bir gerçektir fakat bu kaygının konusunun kötü olduğu anlamına gelmez. .

Seneca'ya göre ölüm acınacak bir olgu değildir. Polybius'a tesellisinde ölüm sonrası ile ilgili iki ihtimal verir. İlki ölü kimse duyumsayamayacağından tüm sıkıntılardan kurtulmuş olur, tıpkı doğmadan önceki gibidir. İkinci ihtimal duyum vardır ve ölü kimsenin ruhu beden tutsaklığından kurtulmuş özgürlüğe kavuşmanın sevincini yaşamaktadır. Talihin karşısına çıkarabileceği tüm olumsuzluklardan sıyrılmıştır.(Seneca, 2010: s.129).

“Ve dünyanın kendini baştanbaşa yenilemesi için ortadan kalkmasının vakti geldiği zaman her cevher kendini yok edecek, yıldızlar yıldızlara çarpacak, ateş evreni saracak ve bugün bu kadar güzel bir düzen içinde parlayan şu ışıklı cisimler sadece büyük ve eşsiz bir yangının aleviyle çevrilecekler.”(Seneca, 2010: s.69).

Seneca'nın ölüm sonrasına dair düşüncelerinde ruhun ölümsüzlüğü vardır. Ona göre ölüm bir son değildir, yeni bir yaşama varıştır, bu döngü tanrının evreni tekrar yaratacağı an sona erecektir. (Türkmen, 2015: s.78). Seneca'ya göre evrensel yangın ile ölümsüz olan ruhlar elementlerine varıncaya kadar yok olacaktır. (Seneca, 2010: s.69).

Seneca Törel Mektuplar'da ölümün korkulacak bir olgu olmadığını ortaya koyarken Epiküros'un izleri görülür. *“Ölüm gelir seninle kalsaydı korkulacak bir şey olurdu”*(Seneca,2016: s.19). Varlık ile yokluk aynı anda var olamaz. İnsan ölümünü deneyleyemez bu nedenle ölümden korkması anlamsız olacağı gibi bu durum ancak insanın yaşama isteğini köreltir ve onun hem kendisine hem de başkalarına fayda sağlamasına engel olur.

Yaşamın ölümüne bir yürüyüş olduğunu söyleyen Seneca, bu yürüyüşü unutup yaşama sevinciyle adeta kendisini bedene zincirlemiş olan kimseleri, ölümün yaklaştığını hissettikleri an büyük bir ölüm korkusunun sarmaya başladığını ve birkaç yıl için tanrılara dua ettiklerini ifade eder. Yaşamı inziva olarak geçiren kimse zamanı kısa dahi olsa yaşamdan tatmin olmuştur çünkü ölüm fikrine alışmış korkusunu yenmiştir. (Seneca, 2018: s.60). “*Yaşamın Kısıklığı Üzerine*” eserinde ölümü unutan kimseleri eleştiren Seneca “*Törel Mektuplar*’da “sürekli ölüm korkusuyla yaşayan kimseleri eleştirir, bunun yaşama adapte olmayı engellediğini ve böyle yaşamın tadına varılamayacağını ifade eder. Bu korkuyu yenmek için yaşamı kaybetme ihtimalini kabullenmek gerekir, asla kaybetmeyeceğini düşündüğün bir şeyden ayrılmak korkunç bir fikirdir, bu nedenle ölümü kabullenen insan yaşama daha cesur yaklaşır. Yaşamı gözünde büyüten ona büyük bir tutkuyla bağlanan kimse köleleşir, yaşamı küçümseyen insan ise özgürleşir. (Seneca, 2016: s.19-20). “*Tanrısal Öngörü*” eserinde ölümün de yaşam kadar doğal olduğunu, doğanın insana buna dayanma cesareti verdiğini ifade eder. (Seneca, 2014: s.27).

“Bu sayede yalnızca haksızlığa değil; kayıplara ve acılara, omursuzluklara, yerlerimizin değişmesine, çocuğumuzun olmamasına ya da ayrılık gibi diğer durumlara da çok daha kolayca katlanacağız!”(Özkan, 2014: s.264).

Seneca’ya göre ölümü küçümseyen insanı artık hiçbir felaket korkutamaz. (Özkan, 2014: s.263). Seneca, “*Teselliler*” eserinde insanın duygusal boyutunu kabul ettiğini bu nedenle acı duyabileceğini, ağlayabileceğini, korkabileceğini fakat bunun dengeli olması gerektiğini ifade eder. İnsan doğa yasasının farkına varmalı, doğanın karşısına çıkardığı şeylere kızmamalı içine düştüğü duygularda kalmak için değil çıkmak için çabalamalıdır. (Seneca, 2010: s.148). Birey korktuğu şeyin gerçekleştiğini düşünerek acısını tahmin etmeli böylece acının geçiciliğini ve önemsizliğini anlayacaktır. (Seneca, 2016: s.119).

Herkesin ölümü farklıdır, vakitli, vakitsiz, zor, acılı, acısız olarak ölümleri ayırabiliriz fakat gerçek olan şu ki herkesin öleceği kesindir. Herkesi kuşatan yasaya karşı gelmek, kabullenmemek rasyonel bir eylem değildir. (Seneca, 2010: s.135).

Seneca, Stoa okuluna yöneltilen düşündükleri gibi yaşamama iddiasının utanç verici olduğunu rasyonel düşünüp rasyonel davranmanın prensip olduğunu ifade eder.

“Yoksul düşebilirim, o zaman çoğunluğun içinden biri olurum. Sürgüne gönderilebilirim, o zaman kendimi gönderildiğim yerde doğmuş sayarım”(Seneca, 2016: s.125).

Seneca ruhun güçlü olduğunu iyi insanların talihten kaçmayacağını, şikâyet etmeyeceğini, her şeye iyi açıdan bakıp ve Tanrı'nın bizim için istediklerinin daha önemli olduğunu bilip buna göre davranacağını söyler. Seneca, Tanrıyı, babaya benzetir, babalar tembellik etmemizi istemez güçlü olmamız zorluklar karşısında şikâyet etmeden ağlamadan ter dökmemizi bekler. (Seneca, 2014: s.39).

2.2.3.1. Bilgenin Ölüme Yaklaşımı

Seneca'nın bilge insan profili Cato ve Sokrates üzerinden şekillenmiştir. Cato yozlaşmış bir devleti kurtarmak için çabalamış fakat sonunda çabalarının sonuçsuz kaldığını anlayıp intihar etmiştir. Sokrates yaşamını felsefeye adanmış ve öğrendikleriyle Atinalı gençlere dersler vermiş önemli bir bilgedir. Her iki filozofun ölümünde haksızlığa uğradığı düşünülür. Seneca bu ikilinin gerçek bir bilge olması dolayısıyla haksızlığa ve hakarete uğrayamayacağını düşünür.

“Bilgenin yoksul olmadığını söylüyorsunuz, çoğu zaman ne kölesi ne evi ne de yemeği olduğunu söylüyorsunuz; bilgenin deli olmadığını söylüyorsunuz; aklını hiç yitirmediğini ve saçma sapan sözler sarf etmemekle birlikte, herhangi bir rahatsızlık onu ne yapmaya zorlarsa zorlasın ona karşı koyduğunu söylüyorsunuz; bilgenin köle olmadığını, aynı şekilde satılmayacağını, kendisine buyrulan şeyleri yapmayacağını ve kölenin işlerini efendisine yükleyebileceğini söylüyorsunuz.” (Seneca, 2017: s.6).

Bilge haksızlığa uğramaz düşüncesi Seneca'nın felsefesinde öne çıkar. Bu bilgeye karşı hiçbir zaman bir kalkışma olmamasından değil bilgenin bunların kendisini yaralamasına ve etkilemesine izin vermemesinden ya da

etkileyememesinden dolayıdır. Haksızlıklar karşısında etkilenmeden durabilen bir bilge gerçek bir bilgedir, hiç haksız bir muameleyle karşılaşmamış bir bilgeden daha güçlü bir karakterdedir. Bilge, kendisine zarar verecek yaşamını etkileyip yönlendirebilecek şeylerle arasına büyük bir mesafe koyar bu tutumu ona haksızlıklardan incinmemeyi, duyarsız kalmayı öğretir. Nasıl ki Tanrı'ya karşı yapılan kötü bir söylem ya da tapınakların yağmalanması yakılması Tanrı'yı etkileyemezse bilgeye yapılan hareket de boş bir teşebbüs olarak kalacaktır.(Seneca, 2017: s.7-8). Bilge kimse malını mülkünü şöhretini karısını, çocuklarını yitirdiği durumda dahi “*hiçbir şey yitirmedim*” der. Çünkü o hiçbir şeyin asıl sahibi olmadığını bilir gelip geçici belirsiz şeylerin peşinde düşmez. (Seneca, 2017: s.10). Bilge doğaya uygun bir yaşam sürüp kendisine ve yaşama faydalı şeyler katarken burada önüne çıkan engellerin kendisini etkilemesine dahi izin vermeyecek değersiz şeyler için üzülmecek. Tüm kötü olayları hastalıkları, doğal afetleri, ani kayıpları doğanın bir parçası olarak onaylar ve katlanır. Her şeye rağmen mutludur. Özgüveni ve sağduyusu yerinde olan bilge kötü olaylardan şikâyet etmez etkilenmez çünkü yüce bir kişilik olarak kimsenin kendisini etkilemesine olanak vermez, aldığı darbeler karşısında dik durur gülümser.

Seneca; bilgenin, insanlara çocuk kölelere yaklaştığı gibi yaklaştığını söyler. Çocuk yaptıklarının bilincinde olmaz, şakaymış gibi bazen kötülükler yapabilir. Seneca erdemden uzak davranışlar sergileyen insanları çocuğa benzeterek şakayla karşılar, bedel ödetmez. (Seneca, 2017: s. 19). Bilge kendine yetendir türlü olumsuzluklarla da karşılaşsa yalnız da kalsa yaşamını erdemlice sürdürebilir. (Seneca, 2016: s.45). Seneca; Cato üzerinden bilge bir tutuma örnek verir. Cato yumruk yediğinde öfkelenmez bu durumu hiç gerçekleşmemiş sayar, affetmektense hiç yaşanmamış saymanın daha doğru olduğunu düşünür. (Seneca, 2017: s.22). Bilgenin başına gelebilecek her türlü kötü olaya karşı gösterdiği sabır ve çabayı anlayamamak bireyin zayıflığındandır. Bilge gücünü felsefeden alır. Devlet işlerinden ya da başka bir nedenden dolayı başına bir dert gelen bilgelikten faydalanmalıdır. Seneca, teorik manada felsefeyle meşgul olan fakat pratik manada felsefesini yaşamayan kimselerin utanılacak durumda olduğunu düşünür. (Seneca, 2016: s.124).

Bilge hiçbir zaman umudunu kaybetmez bedenini karşılaştığı türlü olumsuzluklar için ruhunun mutsuzluğa sürüklenmesine izin vermez, mutlu olduğunu düşünerek mutlu olur. (Seneca, 2016: s.45). Bilgelik seviyesine ulaşmış kimse mutludur hazzı amaçlamaktan kaçınması yararına olmuştur. Seneca erdemini, haz amacıyla yapılmaması da insanın haz vereceğini söyler, tıpkı bir tarlaya tohum atıp fazladan çiçek filizlenmesi gibi bunun için çaba sarf edilmez. Haz erdemini amacı ya da mükâfatı değildir yan ürünüdür. (Seneca, 2018: s.15). Haz erdemden doğsa da hazzı erdemini bir parçası olarak görmez. (Seneca, 2018: s.21). Herkesin amacı mutlu bir yaşamdır, bu doğayla uyumlu, doğadan uzak hiçbir yolla elde edilemeyen bir mutluluktur. (Seneca, 2018: s.7). Seneca, “*fakir bir yaşam sürmek*” idealini tasarlar, buna göre ruh, rasyonel bir tercih ile şan şöhret mal mülk gibi geçici bedensel tutkular yerine kalıcı mutluluk sağlayacak erdemlerle donatılmalıdır. (Seneca, 2014: s.17). Beden fakirdir fakat ruh zenginleşmiştir bunlar arasında ters bir orantı vardır. Uyuşuk ve bilinçsizce yapılan davranışlar insanı cansız nesnelere aynı kategoriye koyar. (Seneca, 2018: s.9).

Yaşamı her yönüyle araştıran bilge karşılaştığı her olayın tanrısal olduğunu bilir, bu nedenle hiçbir detayı atlamaz. Panteist bir düşüncededir, tanrısal temellendirmelerden uzak yanlış düşüncelere sapmaz. Bilge kişi Tanrı'nın yaşamın her anına dâhil olduğunun bilincine ancak felsefe ile varabilir. Bu sebeple Seneca felsefeyi en değerli şeylerden kabul eder. Felsefe bilgelik sevgisi ve arayışı, bilge insan olmanın yoludur. Bilge erdemi zevklerden uzak rasyonelliğe dayandırır dolayısıyla ancak rasyonel bir ekinlik olan felsefe ile erdemli yaşam kavranabilir. Erdemli yaşam ve doğayla uyum içinde olmak bireyi bilgelik seviyesine yükseltir. (Pattabanoğlu, 2015b: s. 141). Seneca'ya göre birey, ölüme kaygısız ve korkusuz bir şekilde gidebilirse yahut ölüm düşüncesi ona doğumuyla aynı anlamı ifade ediyorsa bilgelik seviyesine yükselmiştir demektir. (Seneca, 2016: s.114). Tüm yaşamını ölüm korkusuyla geçiren kimse yaşamdan bir tat alamamıştır. Makamlar, mal, mülk, şan, şöhret ebediyen var değildir, yaşamını buna bağlayan kimsenin ömrü de buna paralel kısılacaktır. Fakat bilge yaşamını uzun bir zamana sığdırır, çünkü bilge ölüm korkusu yaşamadan ömrünü dar bir zamana sığdırılmış hissetmeden yaşar, dünü bugünü, geleceği içinde kavrar ondan faydalanır ve yaşadığı tüm dönemleri bir araya getirerek uzatır, fakat geçmişi unutan gelecekte umutsuz, şu anı değerlendiremeyen

kimse için yaşam çoktan bitmiştir. Zihinleri her zaman ölüm korkusuyla meşguldür bu korku zamanla yerini ölüme teslim olmaya kadar götürür. (Seneca, 2018: s. 68).

“Tanrının ve bilge bir insanın amacı, sıradan insanın heveslendiği ya da korkup kaçındığı şeylerin aslında ne iyi ne de kötü olduğunu, iyinin sadece iyi insanlara teslim edilince iyi, kötünün sadece kötü insanlara teslim edilince kötü olacağını göstermektedir.” (Seneca, 2014: s.71).

Ölüm, işkenceler, yoksulluk, kölelik bilge kimseler de iyi, mal mülk, şan, şöhret kötü insanlarda kötü bir değer kazanır. Tanrı insana haz veren şeyleri bilgelikten yoksun kimselere vererek onları gözden düşürür.(Seneca, 2014: s.71). Bilge bedeninin kendisine ait olmadığını bilir, ölüme karşı cesur olur ve kendisini doğa yasasına sunarak bütüne karışmayı mutlulukla karşılar. (Seneca, 2014: s.75).

2.2.4. Seneca'nın İntiharı

Seneca, Roma İmparatorluğunda önemli görevlerde yer almış politikada yetkinleşme fırsatını çokça yakalamış bir filozoftur. Fakat Stoist tutumu onu buna yönelmekten alıkoydu, felsefesini yaşamak için inzivayı arzulayan Seneca, zengin bir yaşantının felsefesine yakışmadığını düşünmeye başladı, davranışlarıyla felsefesi arasında uyumu yakalamak için politikadan çekilmek ve tüm mal varlığını Nero'ya bırakmak istemiştir. Nero isteğini reddetse de Seneca kararlıdır ve politikadan çekilir. Seneca'nın politikadan çekilip kendisini felsefeye adadığı mutlu yaşamı Nero'ya suikast kumpasında isminin geçmesiyle sona erdi. Bunun üzerine ölüm cezası alan Seneca bileklerini keserek intihar eder. (Seneca, 2014: s.13).

Seneca'nın Cato'nun intiharına dair olumlu bakış açısı, eserlerindeki intihar güzelleme ve kendi intiharı gösteriyor ki felsefesinde gerektiğinde ölüme gitmeyi doğru bulmuştur. İntihar birçok insanı çaresi olmayan acılardan, işkencelerden kurtarır, birey kendi acısıyla ilgili karar verme hakkına sahiptir. Seneca, doğaya uygun yaşam sürmenin ve yaşama bir şeyler katmanın önemini vurgular birey kendisine, başkalarına fayda sağlayamıyorsa yaşayan bir ölü olmuştur ölmesi etik açıdan yanlış değildir. Sağlıklı bir birey olmak yaşamak için nedendir birey rasyonel

düşünüp rasyonel davranamıyorsa ölmesi onun için en doğru karar olur. (Tükmen, (2015) s.503).

“Ona göre fazla yaşamak ölümün geliş süresini uzatmaktan başka bir işe yaramaz. Bir ölüm işkenceli, öteki basit ve kolaysa neden sonuncuyu tutup yakalamayayım?”(Seneca, 2014: s.25).

Seneca, insanın tercih yapma hakkı varsa bunu ölümünde de kullanabileceğini savunur, insan kendi ölümünü belirleyebilme hakkına sahiptir, bu yazgıyı bozmak değil yazgıya teslim olmaktır. (Seneca, 2014: s.25). Birey talihsizlikleri yaşama cesaretini gösteremiyorsa sızlanmak şikâyet etmek yerine onlara son verebilir. (Seneca, 2016: s.123).

Seneca; ölüm hakkında olumsuz düşünenlerin ve ölümden korkanların, ölümü deneylenmemiş olduklarını bu kimselerin bilgelik numarası yaptıklarını düşünür. Ölüm, yaşamın diğer yüzüdür, kötü sanılan ölüm birçok kişiyi işkencelerden sefaletten, acılardan kurtarmıştır. (Pattabanoğlu, 2015: s. 77) İlk dönem Stoanın teorik boyutunu pratik boyuta taşıyan son dönem stoacıları gibi Seneca da ölüm problemini pratik açıdan faydacı bir bakışla ele almıştır. Ölümün taşıdığı gizem felsefe ile arasında bir bağın oluşmasının nedenidir. Zira felsefe bilgelik sevgisidir ve tüm soru işaretlerini aydınlatmak ister. Seneca ölüm felsefesinde ölümü özgürleşme olarak ortaya koyar. Özgürleşme yolunda bireyin rehberi felsefe olmalıdır, akıl ile kişi doğaya uygun bir yaşam sürüp erdemi yakalayabilir. Bu bilgece bir ölüm olur.

2.3. EPİKTETOS (M.S 50-M.S 130)

Son dönem Stoa felsefesinde ahlak öğretisi ile ön plana çıkmış önemli düşünceler ortaya koymuş bir filozoftur. Hierapolis, günümüzdeki adıyla Pamukkale civarında doğmuştur, rastlantılar onu köle olarak Roma'ya sürüklemiştir. Zalim ve cahil bir efendiye denk gelmesi köle yaşamına total olarak da devam etmesine neden olmuştur. Efendisi, Epiktetos'un Stoacı tutumunun göstergesi olan kayıtsızlığını bozmak ve onu yalvarmaya itmek için ayağını sertçe bükerek bunun üzerine Epiktetos "Bacağımı kıracaksınız" der, efendisi bunun üzerine gücünü daha çok artırır ve Epiktetos'un bacağı kırılır. Epiktetos'un bu işkence üzerine söylediği tek söz " "Sana bacağımın kırılacağını söylemişim" olur. (Brun, 2016: s.25). Epiktetos stoacılığı bir yaşam biçimi olarak tüm yaşamına sindirmiştir, evrenin insan kontrolünün dışında işlediğini insanın tüm olan biten karşısında soğukkanlılık ve tevekkül göstermesi gerektiğini düşünmüş ve bunu yaşamında da uygulamıştır. (Cevizci,2011a: s. 157).

Epiktetos bir özel isim olmayıp köle anlamındadır, gerçek adı bilinmemektedir. Neron'un ölümü ile Epiktetos özgürlüğünü tekrar elde etmiş böylece felsefe dersleri alma fırsatı yakalamıştır. Stoacı Mosonius Rufus'dan aldığı dersler onu güçlü bir Stoacı haline getirmiştir. Epiktetos, tıpkı Sokrates gibi düşüncelerini kaleme almamış, yaşamına işlemiştir, "*Söylevler*" eseri öğrencisi Flavius Arrianus'un ders notlarını toplanmasıyla günümüze ulaşmıştır. (Cevizci, 2011b: s. 470).

Son dönem Stoa filozofları ile orta dönem Stoa filozofları arasında daha yakın bir zaman olmasına etkisinin daha fazla hissedilmesine rağmen Epiktetos felsefesinde ilk dönem stoa filozoflarından etkilenmiş derslerinde onların düşüncelerine yer vermiştir. Ancak Epiktetos ilk dönemin mantık, fizik, metafizik alanları üzerinde değil ahlak öğretisi üzerinde yoğunlaşmıştır. (A. Arslan, 2008: s.212).

Yaşamının bir dönemini köle olarak geçiren Epiktetos, özgürlük düşüncesinin öneminden söz eder. Özgürlüğün düşünebilmek ve davranışa dökülebilmek olduğunu savunur, bireye nasıl davranıp nasıl davranmaması gerektiğini söyleyerek özgürlük sınırlarını çizen bir disiplin olarak etiğin toplumsal yaşamda önemli bir rolü vardır. Epiktetos, sınırlı özgürlük anlayışı insana bağlı olan şeyler ve bağlı olmayan şeyler ayrımında da görülür. Böylece bireyin nasıl davranıp nasıl davranmayacağı konusunda etik çerçevede bir sınır çizer. (Mutlu, 2018: s.1264). Adalet, cesaret, ölçülülük, bilgelik etik değerlerin insanın özgürlük alanına dahildir; güzellik yaşam, ölüm, zevk, hastalıklar, para özgürlük alanının dışında insana etik çerçevede zarar veren hususlardır. (Mutlu, 2018: s.1266) .

“Demek istediğim şey, şu takılıp durduğum maddi alem: bacağıın, elin, kolun ya da vücudunun diğer azaları. Yoksa idrakin ve bilincin ne tanrılardan aşağıdır, ne de onlardan yukarıdadır. İdrakin ve şuurun değeri böyle bildiğimiz kantarlara vurulmaz.” (Epiktetos, 2017: s.70).

Yaşamında Stoacı tutumunun izleri oldukça fazla olup, katı bir stoacıdır, kölelik yaşamına topallığın da eklenmesine karşı kayıtsız tavrı da bunun bir örneğidir. Olup bitenlerden şikâyet eden memnun olmayan bir insanın, yaşamını dayanılmaz hale getirerek kendi cezasını verdiğini düşünür.

Epiktetos’a göre yapılması gereken olup biten her şeyin bilincinde olup, tefekkür etmek ve doğaya uygun bir yaşam sürmektir. Epiktetos, insanın bunu bir görev olarak yapması gerektiğini düşünür. (Epiktetos, 2017: s.43). Ruh ve bedenden, değerli ve güçlü olan ruhtur. Ancak bazı kimseler ruhun gücünün farkında olmadan şikâyet eder beden için yas tutarlar, bu kimseler yüksek bir mertebede olan ruhu alaşağı etmişlerdir. (Epiktetos, 2017: s.44). Tıpkı diğer Stoacı filozoflar gibi Epiktetos’da akıllı felsefesinde ön plana çıkarmıştır çünkü ruha hak ettiği değeri verecek olan ve bedeni yönetme gücü olan ancak akıldır. Mutlu bir yaşama rasyonel düşünebilen ve davranabilen insanın ulaşabileceğini düşünür.

2.3.1. Bilgelik ve Ölüm

Seneca ve Cicero gibi Epiktetos'un da felsefesinin merkezinde ahlak vardır. Ahlaki bir yaşam ise ancak aklın rehberliğinde elde edilir. Epiktetos; yaşamı boyunca aklın yolundan ayrılmamış, sabrını ve gayretini kaybetmemiş kimselerin bilgece davranış gösterdiğini düşünür. Tıpkı bir meyvenin yenilebilmesi için olgunlaşmasının beklenmesi gerektiği gibi bilge kişi yaşamında telaşa kapılmaz, olmamış şeylerin hüznüne kapılmaz, doğanın karşısına çıkaracağı zamanı bekler. (Epiktetos,2017: s.78).

Doğa, insana elinde olan ve olmayan yetiler sunuştur. Akıl ile ancak elimizde olan şeylere yön verebiliriz, insanı aşan durumlar için çırpınmak boşa çaba olur. (Akalin, 2015: s.95) Bireye bedensel mutluluklar yaşatan mal, mülk, şan, şöhret gibi şeyler insana bağlı gerçekleşmeyen şeylerdir, bu unsurlar karşısında birey özgür değildir, bunlar köleliğe yakışır şeylerdir. Düşüncelerimiz, yönelimlerimiz, duygularımız ise insanın elinde olan şeylerdir, kolaydır ve insanın özgürleştiği noktalardır. Birey mutlu bir yaşam için elinde olmayan şeylerin peşinde çırpınıp köleşmek yerine elinde olan şeyler ile ruhunu yüceltip özgürleşmelidir. (Arslan, 2008: s.212). *“İlahi aklın bizim için istedikleri bizim kendimiz için istediklerimizden daha hairlıdır.” (Cevizci, 2011b: s.472).*

Bireyi erdeme götürecek şeyler insana bağlı gerçekleşen şeylerdir bu nedenle iyi ve kötünün sorumlusu da insandır. Mal mülk şöhret gibi şeylerden yoksun kalan kimseler öncelikle bunlardan yoksun kalmanın kötü olmadığını kavramalı ve kötülüklerin kaynağı olarak Tanrı'yı sorumlu tutmaktan vazgeçmelidir. Tanrı'nın insana tutumu babanın çocuğuna tutumu gibidir, mücadelecı ve güçlü olmamızı ister, bu nedenle karşımıza çıkan kötü sanılan hadiseler doğanın bütünlüğü çerçevesinde iyidir. Asıl kötülükler bireyin rasyonelliğe uygun yaşamamasından tutkularını yönetememesinden kaynaklanır. (Akalin, 2015: s.96) .

Epiktetos, gerçekleşen kötü olaylardan ne başkasını ne de Tanrı'yı suçlamayıp kendi sorumluluğu olduğunu anlamının bilgeliğe bir adım olduğunu düşünür. Doğa ve Tanrı'yı özdeşleştiren Stoa öğretisi, Epiktetos felsefesinde de

cereyan etmiştir. Dolayısıyla bilge doğada bir inayet olduğunu kabul eder ve insana bağlı gerçekleşmeyen her olayın ve evrenin tamamını iyi kabul eder. İnsan başına gelen her olayın tanrıdan geldiğini bilip şikâyet etmemelidir. Mutluğun ön koşulu, insanın elinde olmayan şeylere karşı kayıtsız kalmak, elinde olan şeyleri iyi yönde yönetmek ve olup biten her şeyin olması gerektiği gibi olduğunu düşünüp bunlara boyun eğmektir. Epiktetos, ancak Tanrı'ya ve doğaya güveni tam olan bilge kişinin bunu gerçekleştirip, mutlu ve özgür olabileceğini düşünür. (Arslan, 2008: s. 213). Geçmişinde köle olan Epiktetos hiçbir zaman kendisini köle hissetmemiştir çünkü o efendinin hâkimiyetinin bedeni üzerinde olduğunu bilir ve bedenini önemsemediğinden bu durumun özgürlüğüne engel olmadığını düşünür. (Epiktetos, 2017: s.92).

Dolayısıyla Epiktetos, ne insanın yasını tuttuğu şeylerin kötü, ne de elde etmek için tanrıya yalvardığı maddi şeylerin iyi olmadığını düşünür. İyi olan şeyler aklın rehberliğinde verilen kararlar ve davranışlar, kötü olan şeyler ise bu doğrultuda sakınılan tutumlardır. Hastalık, ölüm, yoksulluk gibi olaylar insanın kötü gördüğü fakat kötü olmayan olaylardır. Epiktetos kötü olanın, bireyin bunlara dair olumsuz yargıları olduğunu düşünür. Haksız yere idam edilmiş Sokrates, sürgün edilmiş birçok filozof, içine düştükleri durumdan şikâyet etmemiş, kaçmamış, olanları kötü kabul etmemişlerdir. (Arslan, 2008: s. 213).

Epiktetos, “*Söylevler*” eserinin yedinci bölümü, korkusuzluğa dair konuşmasında ölüm korkusuna değinir. Ölüm korkusunu henüz bilinç durumuna erişmemiş bir çocuk ve türlü zorluklar yaşayan bir adam üzerinden örneklendirerek ele alır. Çocuk, varlığını tehdit eden vahşi bir hayvan, uçurum yahut canî bir hükümdar karşısında kokusuzdur, bu durum için çocuğun tehlikenin farkında olmaması öne sürülür. Yaşamı zorluklarla geçen bir adam içinde aynı ölüm tehditlerinin bir korku yaratmadığı görülür. (Epiktetos, 2017: s.384). Buradan hareketle Epiktetos korkuların kaynağının insanın yaşama yüklediği anlamla paralel olduğunu düşünür. Kısaca ölüm korkusunun temelinde ölümün kötü olması değil insanın bu yaşama olan bağlılığı vardır. Yaşama sevincini kaybetmiş adamın ölümden korkmaması bunun açık göstergesidir.

Epiktetos, felsefesinde çoğu insanın kötü kabul ettiği ölümün aslında kötü olmadığını ortaya koyar. Mutsuzlukların nedeni ölümler değil bireylerin ölüme dair yarattığı kaygılar ve korkulardır. Bu nedenle birey ölümü geciktirmek umuduyla tanrılara yalvarmak, ölümden kaçmaya çalışmak yerine ölüm fikriyle zihnini meşgul etmeli ve ölüm korkusunu yenmeye çalışmalıdır. (Epiktetos, 2017: s.343).

Ölüm korkusunu yenmek için ölümü düşünmek bir yöntemdir, ölümü düşünen birey ne kendine ne de başkasına zarar verebilir. Bedene, bireye ait olmayan zamanı gelince alınan bir borç gibi yaklaşılmalıdır ve birey emaneti sahibine vermekten korkmamalıdır. (Cevizci, 2011b: s.473). İnsan, doğumlu olmasıyla ölümlü olduğunu da bilir bu nedenle ölümsüzmüş gibi karşılaştığı hastalıklardan ve ölümlerden korkmamalı, ölümün de yaşama dâhil olduğunu unutmamalıdır. Ölüm, insan olmanın bir ödevidir. (Epiktetos, 2017: s. 30).

Epiktetos, haksız yargıların ölümün kötü ve korkunç görünmesinin nedeni olduğunu düşünür. Ölüme dair büyük bir korku ve kaygı içinde olan insan yaşam kalitesini düşürmektedir. Epiktetos esas kaygının ölüm değil ölüm şekli olması gerektiğini savunur. Çünkü utanç verici bir ölüm birey için her zaman kaçınacak bir durum olmalıdır. Dolayısıyla ona göre kötü olan ölüm değil, utanç verici ölümdür. (Epiktetos, 2017: s.138). Nasıl öleceğinin kaygısını taşıyan birey daima tedbirli olmalı erdemden uzaklaşmamalıdır.

Tevekkül etmeyi bir yaşam biçimi haline getiren Epiktetos ölüm ile ilgili tavsiyelerde bulunurken insana Tanrı'ya güvenmesi ve her şeyi kadere teslim etmesi gerektiğini de bildirir. İnsan doğal düzeni benimsemelidir, bütünün bir parçası olduğunun idrakine varmalı uyumlu bir yaşam sürdürmelidir. Olup bitenler karşısında korkuya ve kaygıya kapılıp kendini mutsuz bir yaşama sürüklememelidir. (Demirpolat, 2004: s. 88).

2.3.2. Kapı Açık İlkesi

Epiktetos yaşamın bir piyes olarak düşünülmesini ister, bu oyunda herkese yüklenen görevler vardır, hiç kimsenin verilen görev için kızmaya hakkı yoktur, oyunun düzgün işlemesi için herkes kendisinden bekleneni yerine getirmeli ve uyumu bozmamalıdır. Bazıları rolünü kısa, uzun ya da zor bulabilir. Epiktetos herkesin rolünü iyi oynamakla görevli olduğunu rolünü değiştirmek gibi düşüncelerle zihnini bulandırmaması gerektiğini savunur. (Arslan, 2008: s. 214).

“Şu ilkeyi unutma: Kapı hala açık!”(Epiktetos, 2017: s. 107).

Yaşamı bir piyese benzeten insana da birtakım roller biçen Epiktetos, bu oyunda açık bir kapı bırakır. Bu kapı rolünü yerine getiremeyecek ve doğanın bütünlüğünü bozacak kimseler için açıktır. Fakat bu tıpkı oyundan sıkılan çocukların “Artık oynamak istemiyorum” diyerek oyundan ayrılması gibi bir olaydır. Birey yaşama sevincini kaybetmişse, yaşananlara karşı direnç gösteremiyorsa oyundan çıkması onun için kurtuluştur. (Epiktetos, 2017: s.107) Oyundan çıkma kapısını kapatıp kalmayı tercih eden birey tüm olucakları göze almış demektir dolayısıyla artık ona olup bitenlerden şikâyet etme kapısı kapanmıştır. Epiktetos’un açık kapı ilkesi bir nevi intihar ilkesidir. Buradan onun intihara soğuk bakmadığını ılımlı olduğunu çıkarabiliriz. Yine de insan öncelikle yaşamalı, görevlerini yerine getirmeli ve toplumsal düzene bir şeyler katmalıdır, bunu sağlayamadığını hissettiği ve yaşama sevincini kaybettiği an bireye intihar kapısı açıktır ancak Epiktetos’a göre bunun korkakça ve çocukça olduğu unutulmamalıdır.

“Bizler Tanrı’nın akrabası değil miyiz? Ondan gelmedik mi Bize imkan ver geldiğimiz yere dönelim. Yol göster bize ki, bizi artık ağır gelen, zincirlerle dünyaya bağlama ızdırabından kurtulalım.”(Epiktetos, 2017: s.54)

Epiktetos’un “kapı açık ilkesi” insanın özgürlüğünü savunan bir ilkedir. İnsanın, ölüm korkusu ve kaygısının önlenmesinde özgür olduğunu düşünür. Bir kimseyi duygularını kullanma noktasında kimse engelleyemez. Epiktetos’a göre Sokrates, ölüme kendi iradesiyle gitmiştir, ölüm ona sunulmuş o da kabul etmiştir, Sokrates’in ölmeyi seçmemesi iradeye dayalı bir seçim olmazdı, çünkü beden irade

alanının dışındadır. Oysa Sokrates'in sonunun ölüm olduğunu bilmesine rağmen söylediklerinden dönmemesi iradesine dayalı bir karardır. (Bakış, 2015: s.176- 177). Epiktetos, tüm kötülüklerin kaynağının ölüme duyulan korku olduğunu düşünür. Bireyin aklını kullanmaması, kendini eğitmemesi onu köleleştirir, iradeyi saf dışı bırakır.

“Bize sunulan ve kudretimiz altına koyulan şeylere kanaat göstererek sahip olacağız, bize sunulmayan ve kudretimiz yetmeyen şeylere karşı da razı olacağız. İşte hürriyetin esası budur.”(Epiktetos, 2017: s.362).

İnsan doğasında sınırlı bir irade vardır, yaşarken gücünün yettiği ve yetmediği noktalar olacaktır. Gücünün yetmediği noktalar iradesinin dışında doğa yasalarına bağlı gerçekleşen hususlardır, insan bunlara razı olmalıdır. Örneğin insanın ölüm karşısında sınırlı bir iradesi vardır çünkü ölüm bir zorunluluktur engellenemez fakat ölüm korkusu iradeye bağlıdır. Bu korkuyu yenerek ölümü seçilebilir, böylece ölümü de iradi bir seçim haline getirilmiş olur. Ölüm sunulduğunda razı olmak özgürlük hissettirir, ölümden korkmak ve kaçmaya çalışıp kaçamamak ise kölelik hissettirir.

“Günün birinde Sokrates gibi bizi de yanına davet ederse; gözümüzü kırpmadan, acı çekmeden ve pişmanlık duymadan severek O'nun yanına gitmekle görevliyiz.”(Epiktetos, 2017: s.128).

Her zaman ölüm kapısının açık olması insan için her zaman bir kurtuluş yolunun olduğunu gösterir. Zira beden insanı mantığa uygun olmayan kararlara sürükleyebilir ve ruhun kurtuluş arzusu doğabilir. Beden ebedi yaşam arzusu ile bireyi mutsuzluğa sürükler çünkü birey çoğu zaman neyin iradesine bağlı olduğunu neyin iradesine bağlı olmadığını bilmez. İnsana düşen görev ölümlü olduğuna razı olup erdemli bir yaşam sürmek ya da ruhunun kirlendiği vakit bu dünyadan ayrılmaktır.

2.3.3. Ruhun Ölümlülüğüne Dair

İnsan rasyonel ve sonlu bir varlıktır, rasyonellik onu hayvanlardan ayıran tarafıdır, Epiktetos'a göre insan bu yanından ne kadar uzaklaşırsa hayvan türüne o kadar yaklaşır, hayvan türün belirgin özelliği ise tutkuların, içgüdülerin esiri olmalarıdır.

“Eninde sonunda kaçınılmaz sona varacak sefil beden için hekim karşısında neden bir ayakkabı tamircisi ya da tesisatçı karşısındaki tavrını takınmıyorsun.” (Epiktetos, 2017: s.284).

İnsanı ruh ve beden olarak kabul eden Epiktetos, bedeni ruhun üstünde bir ağırlık olarak görür, ruh bedende hapsedilmiş, özgürlüğünün elinden alınmaması için çabalamaktadır. Ruh, akıl ile bedene karşı mücadele verdiği müddetçe bu mücadelenin kazananı daima o olacaktır. Epiktetos Tanrı'nın ruhu özgür yarattığını tutsak olamayacağını ancak beden tutsaklığa müsait olduğunu düşünür.

“Başını gövdenden ayıracağım.” derse tehdit ettiği şeyin sadece kellem olduğunu hatırlatırım ona.” (Epiktetos, 2017: s.125).

Epiktetos, çoğu insanın maddi varoluş peşinde koşarken asıl varlığı unuttuğunu düşünür. Bedenin ölümüne dair kaygılar yersizdir, asıl kaygı ruhu yaşatmak olmalıdır. Ruh her an beden ile mücadele halindedir, ruhu kötülüklerle kirlenmek onun ölümü demektir. Çünkü ruh tanrısaldir, kötülüklerle kirlendikçe tanrısalıktan uzaklaşır. Ölümsüzlük arzusuyla dolu insan kendisi için asıl kötülüğü istediğinin farkında değildir, Epiktetos'a göre olgunlaşmamak bir meyve için ne kadar kötüyse insan için ölmek o kadar kötüdür. (Demirpolat, 2004: s. 82).

Epiktetos, ruh beden ayrımını kozmik bir döngü çerçevesinde ele alır. Doğum ve ölüm bu döngünün bir parçasıdır, evrende her şey, her şeydir. Bu döngü; doğum, ölüm, çürüme yeniden doğum olarak süreklilik içerir. Her doğum başlangıçta bir ölüm ve her ölüm başlangıçta bir doğum kabul edilebilir. Ölümsüz bir âlem yoktur, tek gerçek maddi evrendir. Bu evrende doğum ne kadar sıradan ise ölüm de o kadar sıradandır. Ölümsüzlük dileğinin bir karşılığı olmayacaktır. Epiktetos bir yakınıdır

öldüğünde asla onun “hayatını kaybettiğini” söylemeyin, zira o hayat onu değildir, “hayatını iade ettiğini” söyleyin der. Bu yaşam bir emanettir, emanetin nasıl ne zaman alınacağıyla ilgili şikâyet edilmemelidir. (Mutlu, 2018: s.1267).

Epiktetos, insanın ölüm karşısında bir yönüyle özgür bir yönüyle özgür olmadığını düşünür. Birey gerektiğinde ölüme gitme noktasında özgür, ölümden kaçma noktasında bağımlıdır. İnsan ölümlü olmamayı tercih edemez fakat ölüme gitme noktasında tercih kullanabilir. Bu yaşam insana emanet ise birey hayattan çıkma hakkını kullanabilir. (Mutlu, 2018: s.1268). Ancak Epiktetos’un intiharın ahlakiliğiyle ilgili bir ölçütü vardır, birey korkaklığından intiharı bir kaçış olarak tercih etmemelidir, ancak toplumsal rolleri gerçekleştirememesi durumunda kendisine ve başkalarına fayda sağlayamayacağı düşüncesiyle tercih edebilir. Kısaca intihara duygularla değil akıl ile karar vermek gerektiğini savunur.

Epiktetos, Seneca’nın aksine ruhun ölümsüz olduğuna inanmaz. (Gökberk, 1999: s.123). Ona göre insan doğası gereği ölümlü bir varlıktır, varoluş serüveni bu dünyada başlamış bu dünyada bitecektir. Yapılması gereken akıl ile doğa yasasını kavrayıp, doğa ile uyumu yakalamak ve mutluluğa ulaşmaktır. Ancak insan, kısacık zamanını ölüme ağlayarak geçirmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE ÖLÜM

Üç döneme ayrılan Stoa öğretisi dönemlere göre birtakım benzerlik ve farklılıklar barındırır. Ölüm düşünceleri de ilk, orta ve son dönemde farklı şekillerde kaşımıza çıkmaktadır. Seneca, Cicero ve Epiktetos'un da birbirlerini eleştirdikleri ya da destekledikleri noktalar vardır. Son dönem stoa felsefesi ahlakın merkezde olduğu bir felsefedir. Bu manada ölüm felsefeleri, bütünüyle pratik bir felsefe olup, doğaya uygun akılla kavranabilir bir ahlak öğretisi olarak kaşımıza çıkmaktadır.

Stoa filozofları için ölüm felsefesi aynı zamanda bir yaşam felsefesidir çünkü yaşam ölüm düşüncesiyle birlikte anlam kazanır. İyi bir yaşam, iyi bir ölüm demektir. Ölüme dair düşüncelerimiz tüm yaşamımızı yönlendirir, ölümü son olarak görenler yahut göç olarak görenler bu çerçevede yaşam sürerler. Nasıl yaşanmalı sorusuna verilen cevaplardan biri ölüm korkusunun ve kaygısının yok edilmesiyle olmuştur. Stoa filozofları bunun üzerine ikinci bir soru olarak ölüm korkusunun ve kaygısının nasıl ortadan kaldırılacağını sorarlar. Onları bu soruyu sormaya iten kişisel meseleleri de muhakkak vardır. Örneğin Cicero'yu kızının ölümüyle içine düştüğü ruhsal bunalımdan kurtulma arzusu, Seneca'yı sürgünden dönmek için Claudius'un dilekçe yazmanı olan Polybius'a (kardeşini kaybetmiştir) teselliyle yaranmak istemesi ölüm üzerine düşünmeye itmiştir. Epiktetos'u ölüm üzerine düşünmeye iten belirli bir olayı yoktur fakat onun yaşamı bütünüyle mücadeleyle geçmiştir. Bu mücadele, karşılaştığı zorluklardan şikâyet ederek değil, zorluklara nasıl sabırla katlanabilirim ve erdemli yaşayışımı nasıl sürdürebilirim düşüncesiyle verilmiş bir mücadeledir. Epiktetos ölüm korkusunu erdemli yaşayış önünde bir engel kabul ettiği için bir mücadele olarak ele almıştır.

Ölüm problemini bireyde oluşturduğu kaygı ve korku üzerinden ele almış yaşamın diğer yüzü olarak yaklaşılmaya çalışmış Roma filozofları için insan mikro kozmos evren makro kozmostur, bunlar kendi içlerinde bir düzenlilik barındırırlar. Oluş ve yok oluş bir düzenlilik olarak her an birliktedir. Bu oluş ve yok oluş insanda doğum ve ölüm çarkında sürmektedir. Kısaca her yaşam aslında ölümdür ve her ölüm bir yaşam demektir. Ölümü bu yönüyle oldukça basit bir gerçeklik olarak gören son dönem Stoacıları, Sokrates ve Cato örneğiyle daha da basitleştirmeye çalışırlar. Basitleştirmekle amaç sıradanlığını ortaya koyup korku ve kaygıyı ortadan kaldırmaktır. Bunu bireyler için bir avuntu amacıyla değil büyük bir inançla savunarak yaparlar. Son dönem Stoacılarının idealist bir filozof olan Sokrates'te ilgilerini çeken onun idealizmi ve ruhun ölümsüzlüğüne dair düşünceleri değildir, Sokrates'in ölümü doğal bir olay olarak karşılaması ve korkusuzca ölüme gitmesidir. Cato da yaşadığı zorluklar karşısında elinden geleni yapmış yaşama bir şey katamayacağını anladığı zaman korkusuzca intihar etmiştir. Kinikliler de ölümü doğal bir olay kabul etmiş, mutsuzluk nedeni olarak görmemişlerdir. Birçok kinikli filozof intihar etmiştir. Bunlar Stoacıların ölüm ile ilgili düşüncelerinde etkili olmuştur.

Son dönem stoa felsefesinde ölüm, "doğa yasası" ilkesine bağlı şekillenmiştir. Cicero, Seneca ve Epictetos ölüm düşüncelerini doğa yasaları çerçevesinde ortaya koymuşlardır. Stoa felsefesinde doğa, içinde bulunduğumuz evren ve insanın özü olan akıl olarak iki şekilde karşımıza çıkar. Stoacılar ölümlüyle yüzleşmede, ölümü insanın doğasında bir zorunluluk olarak kabul ederler, burada vurgulanan doğa, insan doğasıdır. Yine Stoacılar erdemli yaşayışın önünde engel olarak gördükleri ölüm korkusunu yenmek için doğa yasalarına uygun eylemleri önerirler. Burada vurgulanan ise nasıl davranıp nasıl davranmayacağımızı söyleyen kader ve dış dünyanın yasalarıdır. Stoacılar için insanın kendi doğasıyla uyumlu yaşaması, doğa ile de uyumlu yaşaması demektir. Ölüm korkusuyla yaşama adapte olmakta zorlanan insan, etik amacına yani mutluluğa ulaşamamaktadır dolayısıyla stoacı filozoflar ilk olarak ölümü bir insan doğası yani zorunluluk olarak kabul etmeyi ve erdemli bir yaşayış için ölüm korkusundan sıyrılmış doğaya uygun bir yaşam sürmeyi önerirler. Doğaya uygun yaşam stoacıların kinik filozoflarından mirastır.

Ölüm olgusu, ölümü inkâr, ölümü isteme, ölümü kabullenme ve ölüme meydan okuma olarak dört farklı tavır ile karşı karşıyadır. (Pattabanoğlu, 2015: s.76). Stoa filozofları bir doğa yasası olması bakımından ölümü kabullenir, hissettirdiği korku bakımından ise meydan okur. Seneca, Cicero, Epiktetos ölümü kabullenme ve ölüm korkusuna meydan okuma noktasında ortak görüştedirler. Seneca'ya göre insan doğa yasasına bağlıdır, talihin karşımıza çıkardığı ölümü kabul etmek bir görevdir. Ölümü kabullenmek doğa ile uyum noktasında atılmış önemli bir adımdır. Seneca'ya göre insanın ölümü kabullenmekten başka bir seçeneği de yoktur; ölüm bir doğa yasası olması bakımından zorunluluk içerir, insan iradesi doğa yasası karşısında güçsüzdür. Seneca bu kabullenmeyi aynı zamanda Tanrı'yı onaylamak olarak görür. Cicero'nun da ölüme karşı tavrı kabul etme yönündedir. İnsanın doğası olarak gördüğü ölümü inkâr etmek, ölümden korkmak öze yabancılaşmaktır. Sıkı bir stoacı olan Epiktetos doğa ile tanrıyı özdeşleştirmiş doğanın karşısına çıkardıklarını tanrısal olması bakımından iyi olarak görüp kabul etmek gerektiğini savunur. Ölüme Tanrı'ya güven çerçevesinde ve elimizde olmayan bir olgu olması bakımından boyun eğilmelidir.

Stoacılığın kurucusu Zenon, Kleanthes ve Khrysisippos'un ölüm düşünceleri özellikle Epiktetos felsefesinde etkili olmuştur. Doğaya uygun sürülmeyen yaşamın yaşanmaya değmeyeceği ve ölüme açık bir kapı olduğu düşünceleri stoacılık içerisinde ilk olarak Zenon'da daha sonra Epiktetos'un felsefesinde karşımıza çıkmıştır. Zenon ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez ölümden bir müddet sonra ruhun dağıldığını savunur. Zenon, intihar ve ruhun ölümlülüğü ile ilgili düşünceleriyle Stoacı çizgiyi belirginleştirmeye başlamıştır. Kleanthes panteist bakış açısıyla ruhu insandaki tanrısal unsur olarak görür ve ölümsüz kabul eder. Bu ölümsüzlük düşüncesi Stoacı çerçeveye örtüşmüyor görünse de Kleanthes'in ölümsüzlüğe yüklediği anlam bir süreçtir. Materyalist anlayışla doğadaki her şeyin bir döngü içinde olduğunu, ruhun da bu döngünün bir parçası olarak yok olmayacağını evrende var olmaya devam edeceğini düşünür. Ancak evrensel ateş ile birlikte her şey gibi ruhun da tamamen yok olacağına inanır. Khrysisippos ise ruhlara arası ayırarak ölümsüzlüğü bilgelere yakıştırır. Cicero, ruhun bir süre ölümsüz kalacağı düşüncesini eleştirir. Seneca ruhun evrensel ateşe kadar ölümsüz olduğunu düşünür. Epiktetos ise ruhun da beden gibi ölümlü olduğunu ölüm ile dağılıp yokluk olacağını savunur.

Orta dönem Stoa felsefesinde ölüm konusu evren anlayışlarıyla şekillenmiştir, onlar ilk dönemin evrensel yanma teorisini kabul etmezler. Poseidonios'un rasyonelliği zayıf olan felsefesinde ise kabul edilir. Orta dönem Stoa felsefesinde evrenin başlangıcı ve sonu yoktur, tanrısaldır. Ruh evrensel döngü içerisinde var olmaya devam edecektir. Orta Stoanın intiharı onaylamaması Seneca ve Epiktetos tarafından eleştirilir.

Roma stoacılığında ölüm, ruh ile beden ayrılması olarak görülür. Cicero'ya göre ruh bu ayrılma sonrası yok olmayacaktır, canlılık devam eder. Zihnin hatırlama tahmin etme gibi birtakım işlemleri insanın bir yönüyle mükemmel olduğunu gösterir. Cicero bu mükemmel varlığın ölümlü olamayacağını düşünür. Phaidon diyalogunda ruhun ölümsüzlüğünü temellendirmek için öne sürülen hatırlama kuramını Cicero da kullanır. Bilgilerin zihninizde önceden var olduğunu bilmek bize başlangıcımızın olmadığını sonumuzun da olmayacağını gösterir. Cicero hareketin başlangıcının olmayacağını, başlangıcın da sonunun olmayacağını bu nedenle hareketli bir yapı olan ruhun başlangıçsız ve sonsuz olacağını düşünür. Cicero duyulan bir şeyi kavramanın basit olduğunu asil dâhiliğin ruhun ölümsüzlüğünü kavramak olduğunu düşünür. Epiktetos, Cicero'dan farklı olarak ruhun ölümsüzlüğü kabul etmez, ölümsüz bir âlem yoktur. İnsan ölümlü bir varlıktır, insan doğar yaşar ve ölür. Seneca ise ruhun ölümsüzlüğünü ve evrensel ateş teorisini kabul eder. Ruh ölüm ile yok olmayacak Tanrı evrensel yangın ile evreni baştan yaratıncaya kadar kozmik döngü içerisinde yeni bir yaşamda var olmaya devam edecektir.

Stoa filozofları insanı ruh ve bedenden oluşan varlıklar olarak kabul ederler. Ruh ve beden ölüm tartışması içerisinde önemli iki unsurdur. Çünkü ölümün ne olduğu, ölümden sonra ruhun ve beden durumu gibi meseleler ancak bu iki kavramın netleşmesiyle cevap bulur. Materyalist filozoflar olmalarına rağmen felsefelerinde Tanrı, ruh, ölümsüzlük düşüncelerine de yer vermişlerdir. Herakleitos, Demokritos ve Epiküros felsefelerinin etkisiyle atomcu ve oluşçu bir felsefenin etkisini görülür. Stoacılar her şeyi atomlara dayandırarak, ruhunda atomlardan meydana geldiğini savunurlar, ilk orta ve son dönem Stoacılarında farklılıklar olmakla beraber Epiktetos hariç son dönem Stoacıları ölümsüzlüğü evrendeki

harekete, sürekli döngüye bağlamaktadırlar, atomlar yaratılmamış yok olmayacaklardır, evrende sonsuz bir döngüde var olmaya devam edeceklerdir.

Ölümü, yaşamın sona ermesi şeklinde bir son olarak tanımlayan ve bunu insanlığın umutsuz yanı olarak gören radikal bir anlayış vardır, bunun yanı sıra ölüm fikrine kayıtsız kalan herhangi bir korku ve kaygı unsuru olarak görmeyen taban tabana zıt bir düşünce biçimi vardır. Varoluşçuluk felsefesinde yaşam ve ölüm saçma kabul edilerek ölümün birey üzerinde oluşturduğu yıkım ve bunalım ele alınır. Sarte, Camus ölüm konusunu büyük bir kaygı ve umutsuzluk olarak işlemiş filozoflardır. Stoa felsefesinde ise ölüm teması varoluşçu felsefenin tam aksi bir biçimde ele alınmıştır. Ölüm, birçok kişi için kötü bir olgu olarak görülse de sanıldığı kadar kötü olmadığı Stoa öğretisinde ortaya konulmuştur. Son dönem Stoa filozofları Seneca, Cicero, Epiktetos ölümün savunuculuğunu yapmışlardır. İnsanın içine düştüğü ölüm korkusundan kurtarmaya, ölümü bir doğa gerçeği olarak kabul ettirmeye çalışmışlardır. Epiküros, yaşamın tadına varırken ölüm korkusunu bir engel kabul eder, ölüm ile duyumun bir arada bulunamayacağını bu nedenle ölüm korkusunun anlamsızlığını savunur. Hazda nicelikseliği yaşamda nitelikseliği savunan Epiküros felsefesi, uzun yaşamın peşine düşüp ölüm kaygısı yaşamayı, mutluluk yolunda insanın kendi önüne koyduğu bir engel olarak düşünür. Seneca ve Cicero'nun ölüm korkusunu ortadan kaldırma çabasında Epiküros'un düşüncelerinin etkisi vardır.

Seneca niceliksel yaşam arzusunun ölümü kötü kıldığını, gerçek manada yaşamı kısalttığını ve niteliksel yaşam arzusuyla hareket etmenin önemini vurgular, ölüm korkusunu ortadan kaldırmaya çalışır. Ölüm korkusu kimi zaman bireylerin ölçsüz arzularının önüne geçmekte fayda sağlasa da çoğu zaman yaşattığı olumsuzluklar daha fazladır. Cicero, ölüm korkusu yaşamının utanç verici olduğunu korkunun kaynağının rasyonellikten uzak söylentiler olduğunu düşünür ve ölümün kötü ve korkunç olmadığını göstermeye çalışır. Epiktetos da ölüm korkusunun çocukça kurmacalar olduğunu düşünür. Korkular doğaya uygun yaşamının önünde engeldir ve doğa yasasını inkârdır. Kısaca her üç filozofun da ölüm korkusunu ve kaygısını konu almalarının nedeni bunun bireyin doğaya uygun mutlu bir yaşam sürmesinin önünde en büyük engel olduğunu düşünmeleridir.

Cicero, ölümün sanıldığı kadar kötü ve korkunç olmadığını göstermeye çalışır. Bunu aynı zamanda kişisel bir rahatlama için de yapar çünkü o ölümün kötü olduğunu düşünmekten ve ölümden korkmaktan utandığını söyler, bu utanç durumundan çıkış yolunu felsefe ile bulur. Sokrates ve Cato'nun ölümünü düşünmek onun için bir teselli olur. Bilge kimselerin ölüme karşı soğukkanlı tavırları, korkusuzluğu Cicero'yu rahatlatmak için yeterlidir. Epiktetos'da Sokrates ve sürgün edilmiş birçok filozofun karşılaştıkları haksızlıklara rağmen boyun eğen tavırlarından cesaret bulur. Seneca ise gücünü felsefeden aldığını düşündüğü bilgenin ölüm karşısındaki tutumunu örnek alır ve eserlerinde sıkça yer verir. Sokrates ve Cato ölümü yaşamın bir parçası olarak görmüş kötü kabul etmemişlerdir. Bu tutumları son dönem Stoacıları oldukça etkilemiştir.

Ölüm her insanda farklı duygular çağırıştırır, bazı kimseler için kötü olan ölüm bir başkası için yaşamın zorluklarından kurtuluş yolu olabilir. Roma Stoacıları ise ölümü kötü kabul edenlerin zihinlerinin rasyonel olmayan uydurmalarla dolu olduklarını düşünür. Seneca ve Epiktetos, ölümü kötü kabul edenlerin çocukça düşündüklerini savunur.

Cicero bu rasyonellikten uzak uydurmalarından ancak rasyonel argümanlarla kurtulabileceğine inanmıştır. Öncelikle ölümü bir yokluk olarak görüp zavallılık olduğunu düşüncesinde hareket etmiştir. İnsanın zavallı olabilmesi için öncelikle var olması gerekir. Var olmayan kimse zavallı dahi olmaz. Var olduğu zamanda sonunda zavallılığın olmadığı bir durum için kaygılanmak manasızdır.

Stoacıların evrene dair düşünceleri Tanrı ile ilgili düşüncelerini de oluşturur. Doğa ve Tanrıyı özdeş kabul eden panteist anlayışlarına göre evren Tanrı'nın somut boyutu, Tanrı evrenin soyut boyutu. Kısaca evren Tanrı'nın bedeni, Tanrı evrenin ruhudur. Stoacılar göre tanrının ruhu doğa yasası olarak hissedilebilir. Evrende rastlantının olmaması düzenlilik Tanrı'nın varlığının delilidir. Dolayısıyla Stoacıların etik çerçevede ele aldıkları ölüm, bir doğa yasası olması bakımından dini bir nitelikte taşımaktadır. Cicero, tanrı'nın insana zorluklarla mücadele edecek güç verdiğini düşünür, ölümler karşısında sükûneti koruyabilir yaşama devam edilebilir.

Her an ölebilecek olmayı düşünmekten korkmayıp hazırlıklı olmak gerekir. Bu düşünce Seneca ve Cicero'nun felsefelerinde yer alan ölüm korkusunu yenmek amaçlı bir argümandır. Ölmeyi yaşamı kaybetmeyi kabul etmiş bir kimseyi başka hiçbir şey korkutamaz. Niteliksel bir yaşam sürmesinin önünde bir en engel kalmamıştır. Seneca insan gitmekten korkmadığı bir yere çağrıldığında cesurca davranır, bu nedenle ölüme hazırlıklı olmanın birey için faydalı olacağını düşünür.

Cicero, ruhun ölümsüzlüğü kabul edilmese dahi duyumun bedene ait olduğunu bu nedenle ölüm ile acı hissedilemeyeceğini düşünür ve böylece ölümden korkacak bir şey kalmayacağını savunur. Cicero'ya göre insan kendini ölüme hazırlamalıdır, ataların ve bilgelerin sözüne kulak vermelidir. Birey esas öleceğim diye sızlanarak, yaşamını öldürdüğünün farkına varmalıdır. Korku yaşam kalitesini öldürür. Bireyin yaşama bir şeyler katmasının önüne geçer. Cicero'ya göre ruhu ölüm düşüncesine alıştırmak için bedensel tutkularından sıyrılmalıdır böylece ruh bedenle bağlarını zayıflatmış olur ve ölüm ile ruhun bedenden ayrılacak olması bireyi korkutmayacaktır.

Roma Stoacıları, kötü kabul edilen ölümün birçok insan için kurtuluş yolu olduğunu düşünür ancak çoğunlukla ölen kimseye yaşanacak güzel günlerden mahrum kaldığı için acınarak bakılır. Fakat insanların ölüme, yaşanacak iyi günlerin ihtimali için üzölmek yerine, yaşanacak kötü günlerin ihtimalinden kurtulduğu için sevinçle karşılamak gerekir. Roma stoacıları kötü bir gelecek ihtimalinden kurtulmanın, iyi bir gelecekte mahrum kalmaktan daha rasyonel bir tercih olduğunu düşünürler.

Ölümden korkan insanlar olduğu kadar ölümden korkmayan ve ölümsüzlük umuduyla yaşayan insanlarda vardır. Gömü, mezar ritüelleri erkek çocuk arzusu, vasiyetler insanların ölümden sonra için umutlu olduklarını gösterir. Cicero'ya göre bireyin ardından yapılan gömme ve uğurlama gibi merasimler artık ölüyle bir ilgisi olmaktan çıkmıştır. Bunların bir ritüel olarak yapılabileceğini fakat ölüye bir şey katmayacağı bilinmelidir. Başta Diyojen olmak üzere özellikle kinikli filozoflar öldükten sonra bedenlerine ne olacağıyla ilgilenmezler, bu soru sorulduğunda

öldükten sonra bedeninin savrulup bir yere fırlatılmasını, bunun onu ilgilendirmekten çıktığını söylerler.

Cicero, ölümü, sükûnetle beklemek gerektiğini bunun varoluşun gerçekleşmesi için bir zorunluluk olduğunu savunur. Bilge kişi ölümden korkmaz çünkü doğa insana ölüme katlanma gücü vermiştir. Bilge doğa yasasını kavramış ve doğanın verdiği güçle karşısına çıkan ölümü sevinçle karşılama cesareti göstermiş kişidir. Cicero, bunun ancak aklın rehberliğinde yani felsefe etkinliği ile gerçekleştirilebileceğine inanır.

Seneca da Cicero gibi ölümü bir tanrısal bir yazgı olarak görür. Yazgıya boyun eğerek insan, Tanrı'ya daha yakın olur. Yaşarken karşımıza çıkan türlü sıkıntıları keyifle karşılamalıyız, insanı bu seviyeye yükselten erdemdir. Seneca'ya göre de erdeme tıpkı Sokrates'in düşündüğü gibi bilgelik seviyesinde ulaşılır. Kötü sanılan şeyler erdemli insanların ruhlarında bir etki yaratmayacaktır, çünkü onlar tanrısalıktan kaynaklanan her olayın iyi olduğunun bilincindedir ancak doğa yasasını kavrayamamış kimselerde aynı hadiseler onlarda kötü hisler uyandıracaktır. Seneca, insanın karşısına çıkabilecek kötü hadiselerden en basiti ölümdür fakat bunun en kötü felaket olduğu sanılır. Ölümü kötü kabul edenler ölümü tecrübe etmemişlerdir. Seneca yaşamı bedenine aksine ruhu besleyerek geçirmek gerektiğini düşünür, dolayısıyla insan yaşamdan tat almalı, buna engel olacak ölüm korkusunu yenmeli ve ölümün yaşam kadar sıradan olduğunu kavramalıdır. Seneca'ya göre her an ölüme hazırlıklı olmak gerekir, korkunun, ağlamanın yazgıyı bozmaya gücü yetmez. Birey esas ölümün değil ölüm şeklinin kaygısını taşımalı, arzuların peşinden sürüklenirken ölüme yakalanmak utanç vericidir.

Ölüm sanılanın aksine doğada eşitliği sağlayan adil bir olgudur. Her insan ölümlüdür, yaşatması için yalvardığımız hekimler, sığındığımız politikacılar da ölümden kaçamayacaktır. Seneca yaşamın ölüme doğru bir yürüyüş olduğunu söyler. Her saniyemiz bir önceki saniyeyi öldürerek gerçekleşir ancak bir an gelir ve önceki değil sonrayı öldürür böylece ölüm gerçekleşir. Seneca da Cicero gibi felsefeyi ölüm korkusuyla mücadelede önemli bir araç olarak görür. Mutlu bir yaşam ancak akla dayalı bir yaşamdır bunu ancak felsefe sağlar.

Epikteos, da diğ er filozoflar gibi ahlaki yaşamın amacını mutluluk olarak belirlemiştir. K öle ve topal bir filozof olması bakımından felsefesinin onu mutluluğa ulaştırmadığı düşünülse de Epiktetos, mutluluğu zorluklara katlanabilme noktasında yakalamıştır. Doğanın ve başına gelen tüm zorlukların tanrısal olduğuna büyük bir inançla bağlanmış ve tevekkülü bir amaç edinmiştir. İnsan, ruh ve beden olarak bütünüyle maddeseldir. Epiktetos, ruh ve beden meselesinde beden ölçüsüzlüğünün onu tanrısallıktan uzaklaştırdığı düşüncesiyle ruha yöneltmiştir. Ruh asıl önemsenmesi gereken kısımdır çünkü insanı mutluluğa ulaştırabilir. Epiktetos'a göre insan her türlü zorluk karşısında sabırlı olmayı bilmeli, duyguların ve tutkuların değil aklın izinden gitmelidir. Bu kişiyi özgürleştirir.

Epiktetos da Sokrates'i örnek gösterir bilgelerin ölüme yaklaşımları bize ölüm hakkında fikir verir. Ölüm kötü değildir, ölüme dair olumsuz yargılardır onu kötü olmaya zorlayan. Kısaca ölüme dair felaket yorumları ölümü felaket gibi hissettirir, mutlu olmayı zorlaştırır. Ölüme bir emanet olarak bakılmalı, emaneti vermekten kaçılmamalıdır. Epiktetos'a göre yaşama sevinci olmalıdır fakat yaşamdan kopamayacak ölçüde olmaması gerekir bu, ölümü zorlaştırır. Yaşam için çabalamaktan mutlu olmaktan vazgeçilmemelidir. Mutluluk erdemli insanların ulaşabileceği bir noktadır, arzulardan sıyrılıp, beden ruhun denetimine alınmasıyla mümkündür. Ruhun beden denetimine girmesi onun ölümü demektir ve asıl kaçınılması gereken de budur. Çünkü ölümden değil utanç verici ölümden kaçınılmalıdır, bu insanın elinde olan bir güçtür. Ölüm insan olmanın yüklediği bir görevdir, herkes payına düşen görevi yerine getirmelidir. Epiktetos mutlu yaşamın sırrının erdem, erdemli yaşamın sırrının ise ancak rasyonel birer etkinlik olan felsefe olduğunu düşünür.

İntihar Stoa filozoflarının ilk dönemden itibaren ılımlı yaklaştığı bir konudur. Cicero, Seneca ve Epiktetos ölüm felsefelerini yaşam felsefeleri üzerine kurmuşlardır. Dolayısıyla ölüm ile ilgili düşünceleri yaşam görüşlerine göre şekillenir. Kısaca mutlu yaşamı doğaya yasalarına uyum üzerine kurmayı amaçlayan Roma Stoacıları için ölüm, doğa yasasından uzaklaşıldığı noktada düşünülebilir. Kendinin ya da başkalarının yaşamına bir şey katamayan kimse için her zaman bir açık kapı bırakılmıştır. Sokrates ve Cato'nun ölümü intihar düşüncelerinde ılımlı

olmalarında etkili olmuştur. İntihar, kararı duygusal değil düşünceyle alınması gereken bir karardır. Tükenmişlik, sıkılmışlık, korkaklık duygularıyla değil yaşama bir şey katamayacağını idrakiyle intihar bir tercih olabilir. Yaşama bir şey katamayan bir birey, doğa içerisinde yaşayan bir ölü gibidir. İntihar doğa yasasına bir başkaldırı değildir, yalnızca özgürleşmek arzusuyla ölüm yazgısına telsim olmaktır.

SONUÇ

Yaşamın trajik yüzü olan ölüm, taşıdığı gizem ile birçok filozofun zihnini meşgul etmiştir. Son dönem Stoa filozofları ölümü, bilinmezliğin birey üzerinde oluşturduğu duygular üzerinden ele almış, ölümün kötü ve korkunç olmadığını, doğal bir olgu olduğunu savunmuştur. Böylece bir yanıyla psikolojik rahatlatmayı da kazandıracak iyimser bir ölüm felsefesi ortaya koymuşlardır. Stoa filozoflarına göre ölüm karşısında çaresiz olan insan, asıl mücadeleyi ölüm korkusu ve ölümden sonraki belirsizliğe karşı vermelidir. Ölümden sonraki muamma ve bunun insan üzerinde hissettirdiği korku, yaşama adapte olabilmek, varoluşumuzu hissedebilmemiz için birey açısından aşılması gereken bir problemdir. Nitelikli bir yaşam için ölüm korkusunun ortadan kaldırılması ve ölümün kötü bir olgu olmaktan çıkarılması gerekir. Bu gerekliliğin yanı sıra ölüm korkusu ve kaygısının yaşanması rasyonel düşünceyle örtüşmeyen bir noktadır çünkü akıl ile insan ölümlülüğünü kabul edebilir ve yaşam kadar doğal karşılayabilir. Bu teze ulaşmak için son dönem Stoa filozoflarının ölüm anlayışlarını ele aldık. Tezimizin amacı son dönem Stoa filozoflarının ölüm anlayışlarını Cicero, Seneca, Epiktetos üzerinden incelemektir.

Ölüm ile ilgili hemen hemen tüm meraklar ölümden sonrasına ilişkindir dolayısıyla bu merak insanı ölüm sonrasını düşünmeye ve sorgulamaya itmiştir. Ölümün deneylenemez oluşu bu sorgulamalar ile ulaşılan sonuçları bir varsayım olmaktan öteye geçirememiştir. Dolayısıyla Homeros'dan beri başlayan ölüm sorgulamaları esasında ölüm korkusu karşısında rahatlama arzusuyla verilmiş bir mücadeledir.

Doğayı merkeze alan tutumlarıyla materyalist filozof kimliği edinen Stoacılar ölüm, Tanrı, yazgı gibi metafizik kavramları da felsefelerinde işlemiştir. Bunlara dair düşüncelerini ortaya koyarken materyalist çizgiden uzaklaşmamışlardır. Ruhun ölümsüzlüğü gibi en çok merak edilen muamma üzerinde düşünceler ortaya koymuş, ruhun ölümsüzlüğünü materyalist anlayışla örtüşen kozmik döngü çerçevesinde savunmuşlardır.

Felsefi sorgulamalar ilk olarak doğa üzerinde toplanmıştır. İnsan gözünü açtığı andan itibaren doğada birçok olayla karşılaşmaktadır, bu karşılaşmalar beraberinde korku ve merak duygusu getirmiş ve felsefi sorgulamaları başlatmıştır. Dolayısıyla doğa sorgulamalarının insanın güvenlik kaygısı ve doğaya egemen olmak isteğinden doğduğunu çıkarabiliriz. İlk olarak sofistler ile birlikte felsefe yönünü doğadan insana çevirmiş felsefi sorgulamalar bu kez insan doğası etrafında toplanmaya başlamıştır. İnsan üzerine düşünüş yaşam ve ölüm felsefelerinin başlangıcı olmuştur. Ölüm felsefesi ile ruh ve beden problemi, ölümün ne olduğu, ölümden sonra yaşam mümkün müdür, ölüm mutlak bir son mudur tartışmaları başlamıştır.

İlk olarak ölümü özgürleşmek olarak gören ve optimist bir ölüm felsefesi ortaya koyan Seneca, Cicero ve Epiktetos'un ölüm düşüncelerini kendilerine etkisi olduğuna ulaştığımız Kinikler, Epiküros, Sokrates, Cato, ilk ve orta dönem Stoacı düşünürlerle ilişki kurarak ele aldık. Bu filozofların tümünün, ölümün kötü olmadığı, ölüm korkusunun rasyonellikten uzak efsanevi söylemler olduğu noktasında ortak görüşlerde olduğu ve birbirleri üzerinde etkili oldukları sonucuna vardır. Birey üzerinde büyük bir korku ve kaygı yarattığı düşünülen ölümün, korku ve kaygının nedeni olmadığını asıl nedenin insanın varoluş serüvenini ve doğasını tanımamasından kaynaklı olduğunu çıkardık. Doğasını tanıyan birey ölüm ile yaşamın bir arada bir gerçeklik olduğunu kavrayabilir, ölümü doğal bir olgu olarak karşılayabilir.

Tezimizin amacı olan son dönem Stoa filozofları Cicero, Seneca ve Epiktetos doğayı merkeze alıp tanrılaştıran felsefeleriyle, yaşamı anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu anlamlandırma süreci bireyi, mutlu yaşamın önünde engel kabul ettikleri ölüm üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Ölüme dair düşünceler bireyin yaşamını şekillendirmesinde son derece büyük paya sahiptir. Doğaya uygun yaşam sürdürmeyi esas alan Stoacılık, ölümü inkâr etmenin, başkaldırmanın ve onaylamamanın bireye kalitesiz bir yaşam sunmaktan öteye gitmeyeceğini düşündürür. Bireye niceliksel yaşamdan ziyade niteliksel yaşam arzusuyla hareket etmesini önerir.

Roma Stoacılarının ölüm düşüncelerinin şekillenmesinde başta Sokrates olmak üzere Cato önemli isimlerdir. Stoacıların aktarmaya çalıştığı ölümün hafifliğini Sokrates ve Cato'nun ölümü ile açıklamaya çalıştık. Ölüme korkusuz gidişleriyle ölümü basit bir gerçeklik olarak karşılamış, ölümün mutsuzluk nedeni olarak görülmesini kabul etmemiş gerektiğinde ölüme gitmeyi doğru bulmuşlardır.

Son dönem Stoacı düşünceyle beraber ölüm karşısında sergilenmesi gereken tutumun ölümü kabullenme olduğunu ortaya koyduk, çünkü bir yazgı olarak ölümden kaçış mümkün değildir, ölüm mutlak bir gerçeklik olarak önümüzdedir. Bir doğa yasası olan ölümü kabullenme, insana yaşama adapte olabilme fırsatı verecek, kaygılarını azaltacak ve bireyin doğa ile uyumu yakalamasını sağlayacaktır. Seneca başımıza gelebilecek en kötü olayın kabul edilmesi durumunda bireyi korkutacak bir şeyin kalamayacağını ve bireyin kendi yaşamının efendisi olacağını savunur.

Ölümden sonra bedene ne olacağı herkes tarafından bilinir fakat ruhun varlığı, ölümden sonra durumu bütün kuşkuları etrafına toplar, Stoacılar materyalist bakış açısıyla ruhu da atomlara dayandırarak kabul ederler. Ruhun ölümsüzlüğünü Cicero ve Seneca kozmik döngü içerisinde onaylar ve ruhun sonsuz deviniminden söz ederler. Epiktetos ise ruhun ölümlü olduğunu savunur. Stoacılar ölüme dair kötü senaryolardan uzak ölüm korkusunu ortadan kaldıracak düşünceler ortaya koymuşlardır, ruhun ölümsüzlüğüne dair düşünceleri de bunlardan biridir. Çünkü mutlak son, insanı çoğu zaman mutsuzluğa sürükler.

Ölümün birey üzerinde oluşturduğu duygusal yıkımın ancak felsefe ile onarılabileceği Cicero, Seneca ve Epiktetos'un felsefelerinde önemli bir detaydır. Felsefe, ölüm karşısında başvurulacak en önemli sığınak olmuştur. Ölüme dair kötü senaryoların birer çocuksu söylem olduğunu akıl ile bunun bir doğa gerçeği olduğunun kavranabileceğini ortaya koyduk. Rasyonel düşünce ile ilk olarak karşımıza çıkan gerçek, ölüm ile bir arada olamayışımızdır, ölüm ile aynı anda var olamamak, ölüm korkusunun anlamsızlığını gösterir.

Birçok antik dönem filozoflarında rastladığımız bedenın değersizliği ve ruhu ıstıraba sürüklediği düşünceyi Stoacılıkta da yer alır. Bedenin kölece olduğunu, ruhun ise özgür olduğu düşünceyi ölüm düşünceyi etkiler. Ruhun özgürlüğü ya yaşarken bedenın arzularından sıyrılmakla ya da ölüm ile gerçekleşebilir. Stoa filozoflarına göre yaşama sevincinin olması gerekir fakat ruhu bedene zincirlemeyecek, gerektiğinde yaşamdan kopabilmeyi göze alabilecek ölçüde olmalıdır. Kaçınılması gereken ölüm değil ölüm şeklidir, doğa yasasından uzak, ruhun bedenın kölesi haline geldiği bir yaşam, utanç verici ölümdür, çünkü bu ruhun ölümü demektir. Bu manada Stoa filozofları için en temel ilkenin doğa yasalarına uyum olduğu söylenebilir ve bunu sağlayamayan birey için her zaman açık kapı olarak intihar bir gerekliliktir.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Akarsu, Bedia, (1998). Mutluluk Ahlakı: Ahlak Öğretileri-1. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Arslan, Ahmet. (2008). İlk Çağ Felsefe Tarihi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Brun, Jean, (2006). Stoa Felsefesi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, Ahmet. (2011b). İlk Çağ Felsefesi Tarihi. Bursa: Asa Kitapevi.
- Cevizci, Ahmet. (2011a). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları.
- Cicero, M. T. (1967). Seçmeler (Derleyen. Tarık Dursun). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Cicero, M. T. (2016). Tusculanae Disputationes, Ölümü Küçümseme (Çev. Çiğdem Menzilioğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Cicero, M. T. (2015). De Fato (Kader Üzerine). (Çev. C. Cengiz Çevik). İstanbul: Zeplin Kitapevi.
- Cicero, M. T. (1998). Yaşlılık-Dostluk. (Çev. Ayşe Sarıgöllü-Türkan Tunga). İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Diogenes, Leartios. (2007). Ünlü Filozofların Yaşamları Ve Öğretileri. (Çev. Candan Şentuna). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Epiküros. (2014). Özdeyişler Mektuplar Ve Aforizmalar. (Çev. Genim Renas). İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Epiktetos. (2017). Söylevler. İstanbul: Şule Yayınları.
- Gökberk, Macit. (1999). Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Jankelevitch, Viladimir. (2012). Ölümü Düşünmek. (Çev. Yılmaz Ruhi Demir). İstanbul: Monokl Yayınları.
- Platon. (2010). Sokrates'in Savunması, (Çev. Özgü Çelik). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon, (2001). Phaidon. (Çev. Hamdi Ragıp Atademir, Kemal Yetkin). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Seneca, L. A. (2014). De Providentia. Tanrısal Öngörü. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

- Seneca, L. A. (2016). Ad Lucilium Epistulae Morales. (Törel Mektuplar), (Çev. Münevver Özgen). İstanbul: Biblos Yayınları.
- Seneca, L. A. (2017). Deconstantia Sapientis De Otio. (Bilginin Sarsılmazlığı Üzerine- İnziva Üzerine). (Çev. C.Cengiz Çevik). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca, L. A. De. (2010). Consolatione (Teselliler). (Çev. Kenan Sarılioğlu). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Seneca, L. A. (2018). De Vita Beata De Brevitate Vitae. (Mutlu Yaşam Üzerine – Yaşamın Kısılalığı Üzerine). (Çev. C. Cengiz Çevik). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalom, Irvin D. (2008). Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek. (Çev. Zeliha Lyidoğan Babayiğit). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

2. Makaleler

- Sümer, Necati.(2014). “Antik Ve İlkel Toplumlarda İntihar Olgusu” Dergipark Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt (1): 83-116.
- Özkan, Elif Burcu, (2014) “Stoa Ahlâkında Ve Seneca’da Özgürlük Anlayışı” İstanbul: Eski Çağ Yazıları 6 – Akron 8 , Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, S.225- 270.
- Sevgi Sezer, Pelin Saya. (2009). “Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı” Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 13 (2009), 151-165 151.
- Arslan, Murat. (2001). “Hellenistik Dönem'e Damgasını Vuran Yaratıcı Felsefe Sistemleri: Epikuroşçuluk Ve Stoacılık” Arkeoloji Ve Sanat Dergisi, Yıl 23 Sayı. 101 102.
- Samim, Sinanoğlu. (1955). “Yunan Dünyası Karşısında Cıcero”, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt Xııı. Sayı: 4
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra.(Güz 2015a) “İslâm Filozoflarının Ölüm Hakkındaki Düşüncelerinde Stoacı Filozofların Etkisi” Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 19 Sayı: 64.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. (2015b/2). “Seneca’da Felsefe Ve Ölüm”. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:22, S.137-158.
- Cennet, Bengü. (2014). Cıcero’da Ölüm-Teselli İlişkisi. Doktora Tezi, İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Dilleri Ve Kültürleri Anabilim Dalı
Latin Dili Ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.

- Akalın, Kürşat Haldun. (2015). “Stoa Felsefesinde Tanrının Doğası Ve İnsanın Uyumu”. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 30, ss.91-112
- Türkmen, Hasan. (2015). “Ötenazi Sorunsalına Teolojik Açıdan Bir Bakış” Kelam Araştırmaları. Yıl 13, sayı 1, Ss. 495-519.
- Mutlu, E. Ç. (2018). “Epiktetos’ta Ölüm Üzerine” Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 17 Sayı 4.
- Demirpolat, Enver. (2004), Epiktetos’un Hayatı, Eserleri Ve Felsefi Görüşleri İlahiyat Fakültesi Dergisi 9:2 Ss.75-88.
- Bakış, Rıza, (2015) “Epiktetos’un Stoik Ontolojide İrade Ve Özgürlüğe Yer Açma Çabası”. Türk Dilleri Edebiyatı Ve Tarihi Uluslararası Dergisi Cilt. 10/10, S. 167-180.
- Öktem, Niyazi, (1974). “Stoisizm” İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt.40 Sayı 1-4
- Çapak, İbrahim, (2015). “Kıbrıslı Zenon Ve Stoa Okulu”, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi 1, Cilt 1, Sayı 1, S.9-20
- Fatih Öztürk, Sadık Çalışkan, Musa Özdemir. (2017). “Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı”, İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi, Cilt. 3 Sayı. 2 ss. 31-39.
- Demiralp, Didem, (2006). “Antik Dönemde Felsefe Ve Sanat”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı, Ankara.
- Yusuf Acar, (2015) Cicero’nun Ahlak Felsefesi. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Erzurum.